Олександер Соколовський

Нова зброя

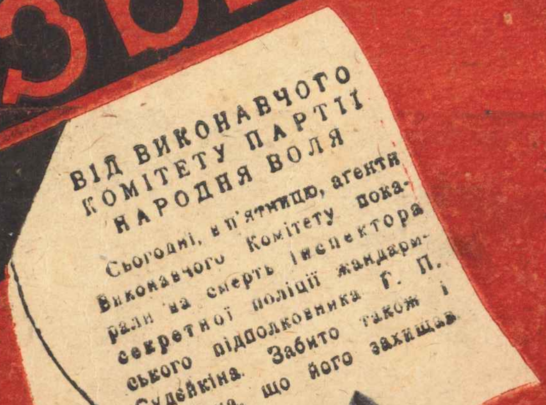

В-во Політкаторжан

Олександер СОКОЛОВСЬКИЙ

НОВА ЗБРОЯ

ІСТОРИЧНИЙ РОМАН

ВИДАВНИЦТВО ВСЕУКРАЇНСЬКОЇ РАДИ
ТОВАРИСТВА ПОЛІТКАТОРЖАН І ЗАСЛАНЦІВ
19 Харків 32

4-та друк. Трансдруку НКШ
ім. Межлаука. Харків.
Зам. № 1834—32 р. Тир. 5000
Управління в справах
літератури та видавництва
НКО УСРР
„Укрголовліт“ № 1175.

ЧАСТИНА ПЕРША

I

Був кінець березня 1881 року.

Сірий петербурзький день згасав, і в незліченних вікнах одноманітних будинків-касарень Літейного проспекту подекуди вже блимали бліді вогні.

Тільки великий чотирьохповерховий будинок № 62 на розі Невського стояв темний, і чорні вікна його, ніби холодні очі якоїсь стоокої потвори, зловісно вдивлялися в вечірній присмерк.

Коло будинку розмірним кроком походжали двоє городових, а під ворітьми стояв огрядний, подібний до орангутанга двірник з величезною бляхою на грудях.

Перехожих було мало: ось уже п'ятий тиждень — після того, як на Катерининському каналі революціонери вбили царя,—рідко хто з обивателів з'являвся на вулиці після восьмої години вечора.

Оповитий вечірніми туманами Петербург ніби причаювався... Світло по приватних приміщеннях горіло недовго, а там, де його помітно було після півночі—напевно дзвеніли жандармські остроги, блищали багнети варти, щулилися по кутках „горохові пальта“, і після ретельного трусу лунало холодне, нахабне:

— Я вас заарештовую!..

І рідко хто з обивателів не боявся такої несподіваної жандармської візити, а ті, що були від неї ґарантовані, боялися іншого: боялися злочинців-революціонерів—страшних ніґілістів з пекельними бомбами—таємничих і невблаганно жорстоких змовників, що їхній Виконавчий комітет аж вісім разів організовував замах

на імператора й нарешті таки вбив його, не зважаючи на всі запобіжні заходи охорони, не зважаючи на численні арешти й жорстокі страти.

Отож, як тільки западав вечір—тихо ставало на петербурзьких вулицях... Отож і коло будинку № 62 не помітно було майже ніякого руху.

— А що, скінчився вже суд?—запитав, позіхаючи, оранґутанґ-двірник у городового, що саме підійшов до воріт.

— Казали, що вже...

— Ну, й що ж?..

— Казали, що всім шибениця...

— Навіть і губернаторовій дочці?..[1]

— А ти що ж, гадав, що її помилують?..

Двірник хотів був щось відповісти, аж раптом лунко зацокали по бруку копита, і коло парадного зупинилася легка карета.

Льокай розчинив дверці, двірник і городові коло парадного виструнчилися, в дверях з'явився придверник з великими сивими бакенами в шитій галунами синій лібериї, з карети поважно вийшов високий сутулий чоловік у дорогих хутрах.

Його розбиті подагрою ноги не встигли ще ступити й кількох кроків, а вже у вестибюлі й далі, по сходах і коридорах, пронісся приглушений шепіт:

— Граф Строганов...

Почувши цей шепіт, старий льокай нечутно прочинив важкі ясенові двері робочого кабінету господаря:

— Насмілюся доповісти... їх сіятельство, граф Сергій Григорович...

— Проси,—кинув господар безбарвним одноманітним голосом і встав од масивного чорнодубового столу, за яким тільки но щось писав.

Льокай зник, а господар важким повільним кроком підійшов по пухнастому розкішному килиму до великої

---

[1] Батько С. Л. Перовської був один час у Петербурзі віце-губернатором.

книжкової шафи червоного дерева й глянув крізь шкло на товсті корінці книжок у сап'янах з золотим тисненням.

З того місця, де корінці книжок були темніші,—ніби з свічада глянуло на нього пом'яте старістю темножовте обличчя з занадто округлими великими очима, з хижим носом і напівзаваленим ротом. Округлі очі й занадто великі вуха на коротко стриженій голові надавали всьому обличчю разючої подібности до сови.

„К. П. Побєдоносцев", „К. П. Побєдоносцев"—виблискували золоті літери майже на всіх корінцях середньої полиці.

Господар дуже любив своє прізвище й на цей раз так само, як і завжди, коли зупинявся коло цієї шафи, він машинально поворушив синіми губами:

— Кон-стан-тин Пе-трович Побєдо-носцев...

Потім, ніби про щось ізгадавши, круто повернувся й швидко пішов до дверей—у сусідньому покої вже чутно було старече кахикання графа Строганова.

За хвилину Побєдоносцев уже вів старого графа під руку до глибокого вольтерівського крісла.

Посадовив обережно, ніби боявся, що графові кістки ось-ось розсиплються по підлозі, а сам сів у крісло поруч, дуже близько до Строганова, бо обидва трохи недочували.

— Чули?..—схвильовано прохрипів граф, як тільки льокай вийшов з кабінету.

Побєдоносцев наставив ліве вухо.

— Падлюки... пропаде... загине Росія... доведуть падлюки... і як тільки в них язики могли повернутися?!. Чули?..

— Ганьба!.. В такий час, перед лицем усього народу руського... Ні, цього не буде!.. Я чув, я навіть ужив заходів... Запевняю вас, графе—Лорисові це так не минеться!..

— Та тут уже не тільки Лорис[1]... Тут просто пошесть якась!.. І хто б міг подумати?.. Молодий, на-

---

[1] Лорис-Меліков—міністер внутрішніх справ.

дійний, релігійний істино релігійний професор і... на тобі: „Цар може їх помилувати... Цар повинен їх помилувати“... Та це ж заклик до бунту, це... гірше ніж бунт!..

— Я з самого початку казав, що за тим Соловйовим треба стежити пильно... Ганьба!.. А Лорис... Ні, я все таки не вірю, щоб він насмілився сказати його величності про помилування тих... ізвергів... Тепер, коли майже ввесь їхній „комітет“ у наших руках, коли ми стоїмо на цілком певному шляху до остаточної ліквідації крамоли!.. Хіба ж можливі тепер будь-які вагання?..

Побєдоносцев нервово підвівся, зробив кілька кроків до столу, нахилився над ним, ніби хотів щось узяти, але завагався й знов повернувся до графа.

Той кашляв, притуливши до рота білосніжну хустку.

— Вірите, шановний мій Костянтине Петровичу, це мене так схвилювало, так обурило, що я навіть розмовляти з тим армяшкою не міг... Помилувати!.. Ні... як ви собі хочете, а я більше не можу... Треба вплинути на його величність, треба на колінах благати, щоб він не слухав того лиса...

— Він уже не слухає його, Сергіє Григоровичу... Слово чести—зоря Лориса-Мелікова ось-ось має закотитися. Але я розумію вас, графе: ці розмови деяких впливових осіб про помилування, про поступки ніґілістам, ці неприпустимі вагання — мене теж хвилюють. Треба покласти їм край раз назавжди. Я звернуся до його величности листовно. Я певен, що він — справжній богоданий самодержець наш—не піде хибним шляхом.

— А коли піде?.. Ваше слово, Костянтине Петровичу—слово обер-прокурора святішого синоду, слово старого вихователя його величности—багато важить... Але... Хіба ж не занадто прихильно ставився його величність до ліберальних проєктів того... армяшки?.. Восьмого березня...

— Е, восьмого березня!.. Тоді ми ще не знали, графе, що уявляє з себе той „Виконавчий комітет“... Звичайно, я особисто був певний, що сили їх замалі... Та врешті для мене це й не мало великого значіння—я принципово був проти реформи. Але для тих, кого справді дуже лякали... гм... гм... хто, так би мовити, надавав дуже великого значіння терористичним виступам,—для тих тепер є цілком певні докази, що Виконавчий комітет — це тільки купка зухвалих злочинців і більш нічого... Повісимо Желябова, Перовську, Михайлова, Фіґнер і ще кількох ватажків—от вам і край їхній революції...

— Слушно, цілком слушно, дорогий мій Костянтине Петровичу... Але чи не дуже вже ви недооцінюєте крамолу?.. Вішати, запроторювати „куди Макар телят не ганяв“... хе-хе-хе... гноїти в тюрмах цих виродків—іншого шляху я теж ніколи не визнавав і не визнаю. Але все ж таки треба погодитися, що боротися з Виконавчим комітетом не легко...

— Було не легко!.. Але тепер... Вам не доводилося, графе, чути подробиць про свідчення відомого арештанта?..

— Ні. Але щось таки чув, здається, від Плеве... Не розумію тільки, для чого така таємничість—„відомий арештант“, „відомий арештант“...

Побєдоносцев поривчо підвівся, підійшов до столу й почав чогось шукати в грубій зеленій теці.

Руки й губи йому тремтіли. Він знайшов те, чого шукав, подержав у руках дрібно написаний аркуш, потім, ніби не наважуючись показати його Строганову, поклав знов до зеленої теки, закусив нижню губу, що помітно тремтіла, заклав руку за одворот свого чорного сурдута й просичав:

— Арештант... А що, коли я скажу, що той арештант—не абихто, а сам Іван Окладський?..

Строганов підвів брови.

Побєдоносцева ніби підкинуло пружиною:

— Так... Окладський, той самий... Той самий, що на запитання—якої він віри—відповів: соціялістично-революційної. Той самий негідник, що, пам'ятаєте, коли вони під Олександрівськом намірялися висадити в повітря поїзд його величности—дав гасло Желябову: „Жарь“, себто з'єднуй електричні дроти, щоб стався вибух...

— Чекайте, чекайте... його ж, здається, ще восени засудили до смертної кари?..

— Так, засудили, але потім його величність замість шибениці нагородив його вічною каторгою... Хе-хе-хе... І не можна сказати, щоб він був невдячний: після злочину першого березня тільки в наслідок його виказів зразу ж довідувалися, хто такий той чи інший з аремштованих злочинців... Ну, й багато чого іншого... Слідство дало такі блискучі наслідки в значній мірі через нього... Як бачите, в наших руках не абияка зброя...

Строганов слухав трохи роззявивши рота. Слина текла йому по бороді, але він цього не помічав і схаменувся тільки тоді, коли Побєдоносцев несподівано увірвав, і його великі совині очі неприродно швидко забігали.

Строганов обтер бороду білою пахучою хусткою, кахикнув кілька разів і, нічого не відповідаючи Побєдоносцеву, швидко зажував губами—це повинно було визначити, що він глибоко замислився.

А Побєдоносцев схвильовано пройшовсь по кімнаті, зупинився коло Строганова, ніби хотів йому щось сказати, але тільки крутнув головою, сів до столу й почав щось писати, огидно відкопилюючи нижню губу й зловісно блимаючи своїми совиними очима.

Він писав довго—ніби забув про Строганова, а той безперестанку жував беззубим ротом і дивився просто перед собою старечим небачучим поглядом.

— Суд є суд!—нарешті підвівся Побєдоносцев,—і вирок є вирок... Я певний, я глибоко переконаний, що їм не уникнути смертної кари... Слухайте, що я пишу його величності:

„Ваша імператорська величність!.. Простіть ради бога, що так часто тривожу вас і турбую.

Сьогодні довідався я про чутку, яка наганяє на мене—жах. Люди стали такі розпусні в думках, що дехто вважає за можливе звільнити засуджених злочинців від кари на горло. Серед руських людей уже є побоювання, що дехто може переконати вашу величність і схилити вас до думки про помилування злочинців. Чутка ця дійшла до старого графа Строганова, що схвильований приїхав сьогодні до мене.

Чи може це бути?.. Ні, ні й тисячу разів ні—цього бути не може, щоб ви перед лицем усього народу руського в таку хвилину помилували вбивців батька вашого, вбивців руського самодержця, за кров якого вся земля (окрім небагатьох, що заслабли на розум і серце) вимагає помсти й голосно нарікає на зволікання.

Коли б це трапилося, вірте мені, ваша величність—це зрозуміють як гріх великий, і це похитне серця всіх ваших підданих.

Я—руська людина, живу серед руських і знаю, що почуває народ і чого він вимагає. В цю хвилину всі вимагають возмездія.

Той із цих злочинців, який уникне смерти, негайно ж почне кувати нову змову. Ради бога, ваша величність, да не відгукнеться серце ваше на голос лестощів і мрійности. Вашої імператорської величности вірнопідданий Костянтин Побєдоносцев“.

II

Лист Побєдоносцева до царя тільки формою був „крик наболілої душі“ вірнопідданого: кожний рядок, кожне слово листа обер-прокурор святішого синоду обмірковував довго й ретельно.

Знаючи про свій винятковий вплив на нового царя, він ще задовго до смерти Олександра ІІ мріяв про ту хвилину, коли подолає своїх ворогів при дворі й стане за єдиного найближчого радника імператорові. Він довго й терпляче чекав цієї хвилини й тепер, після судового вироку над народовольцями, вирішив, що слушний час настав.

Розрахунок його був вірний: цар не вагаючись поклав на листі свого колишнього вихователя таку резолюцію: „Будьте спокійні, з подібними пропозиціями до мене не посміє прийти ніхто, і що всі шестеро будуть повішені—за це я ручуся“.

3 квітня на Семенівському пляцу страчено Желябова, Перовську, Кібальчича, Тимофія Михайлова і Рисакова.

Гесі Гельфман—з огляду на її вагітність—смертну кару відстрочено.

Нове царювання починалося п'ятьома шибеницями й не менше (коли не більше) жорстоким вироком—тимчасово відстрочити шосту...

У день страти, одержавши від градоначальника повідомлення, що все обійшлося „як по писаному“ і що „злочинців“ уже поховано—Побєдоносцев виїхав до Гатчини.

Гатчина була єдине місце, де на думку царя, він міг почувати себе в цілковитій небезпеці від замахів таємничого Виконавчого комітету. До того ж і „охорона та забезпечення порядку“ в Петербурзі набрали занадто вже срамотних для „непохитного“ самодержавства форм: зразу ж після 1 березня почато обкопувати ровами палаци, заборонено ходити по панелях, навколо міста утворено кавалерійський кордон і по всіх шляхах поставлено застави... Цар знав, що з цього одверто глузують навіть неліберальні урядовці, але жах перед революціонерами не дозволяв припинити „заходів охорони“, і залишалося тільки одно—переїхати до Гатчини.

З трьох поверхів гатчинського палацу Олександер III вибрав собі для мешкання найгірший—середній. Покої тут були напівтемні з низькими стелями—саме такі, як подобалося цареві, що не любив (а може й боявся) високих і світлих приміщень.

У день приїзду Побєдоносцева ще не всі кімнати було умебльовано й приоздоблено так, як наказав цар, але всюди вже помітний був смак нового господаря: поруч з картинами найкращих митців XVIII століття висіли дешеві олеографії, покриті лаком малюнки з закордонних журналів, невдалі фото й т. ін. Поруч із чудовими меблями червоного дерева стояли опецькуваті м'які крісла непевного вигляду, сучасні підробки під „руський стиль“ і навіть звичайні дубові ослінчики.

Побєдоносцева спершу одведено на крайнє праве крило палацу—до вбиральні, а потім—через увесь палац—від правого крила на ліве, де оселився цар—до царської

вітальні, яка покищо одночасно правила й за їдальню. Праворуч від цієї кімнати містився будуар цариці Марії Федоровни, а ліворуч—царевий кабінет.

Побєдоносцев чекав недовго: не встиг ще він навіть оглядітися, як із кабінету вийшов цар у супроводі свого найближчого й найвірнішого слуги—генерала Черевіна; і обличчям, і рухами, і всією своєю величезною незграбною постаттю цар дуже нагадував ведмедя середніх розмірів.

Поруч нього Черевін—людина нормального зросту з чималим пузцем і обличчям затятого алькоголика—виглядав справжнім карликом.

Черевін офіційно був товариш міністра внутрішніх справ, фактично ж обов'язки його полягали переважно в звичайних льокайських послугах цареві та в улаштовуванні різних нескладних розваг для його величности.

Не останню, коли не першу, ролю серед цих розваг відогравала й щоденна гра з царем у карти, і таємні „випивони“, до участи в яких і цар, і слуга чи то з конспірації, чи то з яких інших міркувань не любили запрошувати нікого.

Сьогодні, як і вчора, і позавчора, вони ще зранку, заховавшися в кабінеті від „милої Мінні“—цариці—добре хильнули улюбленого коньяку, все ще святкуючи щасливий переїзд з Петербурґу до Гатчини.

Досвідчений Побєдоносцев зразу ж помітив по їхніх обличчях, що випито було „в міру“, і зрадів, що від цього цар майже напевно в найкращому гуморі. Він не помилився.

— Сідайте, любезний Костянтине Петровичу,—„милостиво“ промимрив цар і простягнув Побєдоносцеву руку.

Той обережно приторкнувся своєю сухопарою долонею до величенної м'ясистої руки імператора й уклонився з виглядом найщасливішої людини в світі.

Цар важко відсапуючи гепнувся в широке крісло, зручно підсунуте від Черевіна.

— Сідайте,—знову промимрив цар і потер долонею свою блискучу лисину,—гадаю, сьогодні ваші новини кращі, ніж минулого року.

— Щасливий запевнити вашу величність, що справді кращі. Ваша величність не помилилися, призначивши за градоначальника такого вірного слугу, як генерал Баранов. Порядок у столиці встановлюється...

— Ну, а... чутки про мій переїзд?.. Чи правда, що була чутка, ніби мене вже й на світі нема?—відсапнув цар.

— Не смію затаїти від вашої величности: була... Але ми вживаємо заходів. Розшук, треба гадати, на вірнім шляху... Начальник охоронного відділу працює як віл...

Незадоволення відбилося на царевім обличчі.

— Це той, Фурсов? Щеб пак не працював!.. Я все забуваю... Чому, пак, його й досі ще не віддали під суд?.. Це ж той самий, що не вжив заходів, коли на Садовій у тому підкопі можна було накрити ледве не всіх отих негідників?

— Той самий, ваша величність... Тільки клянусь богом, ваша величність, Фурсов невинний... Граф Лоріс-Меліков...

— Знаю, знаю!.. Ви хочете сказати, що винен граф? Вірно. Але не будемо говорити про графа: з ним уже скінчено...

— Я тільки про Фурсова, ваша величність,—блимнув Побєдоносцев совиними очима,—віддавши під суд Фурсова, ми підірвали б довір'я до влади... Суд над Фурсовим показав би жахливе безладдя урядової організації й підкреслив би силу й спритність революціонерів...

Цар напружено потер долонею своє низьке набрів'я й засопів.

Черевін, що стояв увесь час за царевим кріслом, ледве помітно зідхнув і удав, що замислився й собі. Йому справді було про що замислитись: коли віддадуть під суд Фурсова - навряд чи відкрутиться й Черевін—його начальник...

Цар певно теж думав про те, що й Черевін.

— Ну, гаразд. Про Фурсова я ще подумаю. Але все таки треба негайно ж знайти йому замісника...

Серце Побєдоносцеву тьохнуло:

— Є такий замісник, ваша величність!.. Генерал Баранов подбав і про це — в найближчому часі має приїхати капітан Судєйкін...

— Щось не пригадую... Може ти пам'ятаєш? — звернувся цар до Черевіна.

Той став струнко:

— Коли не помиляюся, ваша величність, це той... з Києва... Той, що всі ніґілісти його, як вогню бояться...

— Ага... так?.. Ну, добре... А ще там які новини у вас, Костянтине Петровичу?.. Принцеса Валійська ще не від'їхала?

— Збирається, ваша величність. Востаннє я бачив її під час служби божої в неділю... Коли дозволите, ваша величність,—я ще кілька слів про Судєйкіна... Судєйкін, ваша величність якраз саме та людина, якої нам тут бракує. Енерґія й відданість престолові—надзвичайна. Працездатність, не абиякий розум, сміливість, а головне, ваша величність, надзвичайно ориґінальна метода... Він, ваша величність, чудово розуміє психологію тих бандитів...

— Побачимо, побачимо... Але вибачте, любезніший Костянтине Петровичу, я хотів з вами побалакати про більш важливі справи...

Побєдоносцев нашорошив вуха.

— Мене ввесь час непокоїть одна думка. Всі кажуть, що давно вже час видати маніфест, який би... припинив би всі кривосуддя... Ну, і от... Мені вже дехто подав проєкти... Але ви ж знаєте, що в таких справах ваша рука, ваш стиль... Одно, слово — я хотів би з вами прочитати один проєкт, а потім, щоб ви... переробили...

Побєдоносцев підвівся й низько вклонився цареві. Він не чекав, що цар сам почне говорити про маніфест. Він гадав, що доцільніше було б спершу перевести деякі зміни в міністерствах, звільнивши насамперед усіх прибічників „ліберального“ Лорис-Мелікова, а потім уже офіційно заявити про новий „курс“ у маніфесті. Але Побєдоносцев не дарма посивів при дворі: він жодним рухом не виявив свого вагання.

Цар наказав Черевінові принести з кабінету проєкт принца Ольденбурзького й прочитати його вголос.

„Усім любезним нашим вірнопідданим, — почав Черевін, — відомо, що Росію спостигла велика скорбота, що возлюблений родитель наш — у бозі почивший імператор Олександер II — убитий святотатною рукою злочинця в самій столиці серед білого дня, на вулиці, зґраєю зловмисників, які називають себе ніґілістами й неодноразово чинили замахи на так дорогоцінне життя...“

— Зупинися, — відсапнув цар, — отут мені трохи неподобається: „зловмисників, які називають себе ніґілістами“.

— І потім стиль, стиль, ваша величність, — підхопив Побєдоносцев, побачивши, що цареві бракує не тільки виразів, а може навіть і самої думки, яку він нібито хотів висловити, — стиль, ваша величність — це все... Треба, щоб почувалося, що промовляє цар усєя Русі, самодержавець, помазаник божій... А тут...

„Божий помазаник“ нахилив лисину на знак згоди:

— Ну читай далі...

Черевін облизав язиком пересохлі губи:

„Відданість своєму законному володареві з давніх давен була властивістю руського народу, що виявляє й нині найглибшу свою огиду до такого жахливого злочину, вчиненого від купки людей, для яких немає нічого святого, які не визнають ані бога, ані святої віри, ані законів і влади...

Усі заходи уряду спрямовано, щоб викорінити це воліюще зло, але і все населення повинно сприяти урядові, щоб виконати це важке завдання. Волаємо до всіх любезних наших вірнопідданих, до святителів церкви, до родителів, опекунів, вихователів і виховательок юнацтва — да з'єднаються вони навколо уряду проти небезпечного ворога — крамоли.

Да поможе господь нам у цій святій справі...“

— Ну то що?.. Візьметесь переробити? — запитав цар по хвилевім мовчанні.

— Краще... Краще б, ваша величність, написати все наново, вдаючи, що вагається, відповів Побєдоносцев.

— Наново, то наново, пишіть, Костянтине Петровичу! — підвівся цар і милостиво нахилив голову, показуючи цим, що авдієнцію скінчено.

Побєдоносцев одвісив глибокий уклін, цар вийшов.

Черевін одвів Побєдоносцева на другий кінець палацу, в кімнату, де обер-прокурор найсвятішого синоду мав переночувати.

На новому місці довго не спалося: нові надії й думки про милостиве цареве доручення — написати маніфест, опанували Побєдоносцева.

До того ж із царських покоїв майже ввесь час доносилися голосні звуки труби: то цар, хильнувши з Черевіним коньяку, щасливий, що в новому приміщенні — в Гатчині йому не загрожують пекельні бомби революціонерів, — вигравав на тромбоні й бавився в тісному колі своїх прибічників.

III

Ще до страти Желябова, Перовської, Михайлова, Кибальчича й Рисакова Макар Зорянчук опинився в безвихідному становищі: останній зв'язок його з Виконавчим комітетом порвався ще після арешту Фроленка, інших явок Макар не знав, а налагодити зв'язок з революційними колами через знайомих робітників вагався.

Часами здавалося йому, що найкращий вихід був би найнятися десь на завод — хоч би навіть до того ж Матверзена, де Макар працював перед тим, як перейти на нелеґальний стан. Але йти на завод треба було неодмінно тільки з добрим пашпортом, а в Макара вже давно не було ніякого.

Численні арешти, що відбувалися в робітничих кварталах щодня, сила-силенна шпигів на підприємствах та по трахтирах, де ще так недавно можна було влаштовувати не тільки конспіративні побачення, а навіть збори, — все це ще більше переконувало Макара, що до поновлення зв'язків треба поставитися якнайобережніше.

Кількарічний досвід нелеґальної діяльности підказував йому, що майже остаточний розгром усієї петербурзької

організації Народньої Волі не випадковий, і що його, Макара, можуть арештувати щодня, щохвилини.

Він не боявся арешту. Але все ж таки, пам'ятаючи науку Олександра Михайлова, уважно стежив і за самим собою, і за всім, що відбувалося навколо, намагаючися своєчасно помітити небезпеку й уникнути її, або — коли б виявилося, що уникнути неможливо — піти ворогові назустріч бадьоро й сміливо, як і личить революціонерові.

Можливість дістатися в жандарські лапи, а надто можливість спричинитися до арешту інших — може навіть і зовсім ні в чому неповинних людей — примушувала Макара триматися осторонь від усіх і вичікувати.

До того ж хвилинами він усією своєю істотою відчував, що тепер — ближчими днями — він навряд чи знайшов би в собі сили щонебудь робити, коли б навіть і була змога.

Неймовірне нервове напруження під час замаху на царя, вибухи бомб на Катерининському каналі, розгром Виконавчого комітету, арешт і жорстока страта найближчих товаришів — усі ці події тяжко гнітили Макара.

Він знав, що не треба піддаватися цьому гнітючому настроєві... Він почував, що зненавидів би самого себе, якби відмовився від революційної боротьби після арешту Олександра Михайлова, Макара Тетьорки, після страти Соні, Тимохи, Тараса[1]...

Але все ж таки, щось примушувало Макара пасивно вичікувати, зволікати, і від цього було надмірно тяжко — далеко тяжче, ніж колись у Лук'янівській тюрмі, в кайданах, на етапі, під час утечі...

Макар жив якось напівсвідомо: зовсім випадково, не обмірковуючи те, як він уникнув арешту, покинувши приміщення на Діхтярній і знайшовши собі вогку напівтемну кімнату далеко на Пісках.

Заплатив господарці аж за місяць уперед, залишивши собі на прожиток щось не більше як три карбованці, і жив немов у якомусь тумані, нерідко забуваючи поїсти, поздоровкатися з господаркою, що вже кілька разів нагадувала про пашпорт, ба навіть забуваючи, що треба ж таки нарешті якось добути собі той клятий пашпорт, бо інакше... „будуть неприємності з поліцією".

[1] Тарас, Борис—прізвища Желябова.

Цілими днями блукав Макар по Петербурґу, повертався пізно вночі й засинав важким неспокійним сном.

Але ще до світанку — як тільки починали гудіти фабричні гудки — підхоплювався, вмивався, снідав нашвидку шматком черствого хліба й поспішав на вулицю.

Він не мав певної мети, але знав, що не може залишатися на самоті з своїми думками й повинен бути серед людей, почувати навколо себе рух і гомін життя: це заспокоювало.

Бували години коли Макарові здавалося, що страшне нервове напруження минулося, що не більше, як через кілька днів почнеться нове життя — робота, революційна боротьба... Але минали дні, тижні, а бажаного перелому не було: уперто, напружено, — нерідко зовсім не усвідомлюючи того, що з ним діється, — Макар думав про своє минуле, підводив підсумки й шукав шляхів на майбутнє. І від цієї упертої невпинної роботи, що її відчував Макар у глибині підсвідомого, — ніби в тумані, ніби якісь несправжні минали дні...

Одного похмурого ранку Макар ізгадав, що забувся з вечора купити хліба й шукаючи по кишенях мідяків, виявив, що має грошей усього щось копійок двадцять.

— Ну, а далі ж що? — мимоволі спалахнула думка, але зараз же й згасла:

— Якось обійдеться...

Макар підтягнув якнайтугше попругу й вийшов на вулицю.

Накрапав сірий дощик, але вітер з далекого моря все дужчав:

— Може ще й сонце вигляне опівдні,—подумав Макар і зайшов до першого ближчого трахтиру перечекати негоду.

Одвідувачів не було. Трахтирник куняв за прилавком, а неймовірно брудний, соплистий „малий", років сімнадцяти, глибокодумно колупав пальцем у носі.

Макар замовив „пару чаю“ й сів у куток з таким розрахунком, щоб бачити все приміщення: з того часу, як він почав працювати в запіллі, йому завжди ніби щось муляло, коли доводилося сідати так, що хтось міг підійти ззаду непомітно.

„Малий“ приніс чай, постояв трохи коло Макара, почухав потилицю, потім одійшов і знов почав уперто колупати в носі.

— Ох-ахо! голосно позіхнув трахтирник і перехристився.

— Ну й нудьга ж тут,—подумав Макар,—краще вже на дощі десь мокнути... Тільки от чобіт лівий чогось зовсім розлазиться...

Макар глянув на чобіт і раптом помітив під столом газету.

— Може хтось навмисне підкинув?.. Може якась нелеґальщина?—майнула думка.

Але газета була звичайною: „Санкт-Петербургский Листок“

— Дивно все ж таки,—подумав Макар,—з тутешніх одвідувачів навряд чи хто читає газети... А коли й читає, то вже напевно не кидає під стіл... А може таки справді хтось навмисне залишив?.. Ого, та ще й свіжа... Ну, що ж—новини певно звичайні...

Невідомо чому хвилюючись, Макар розгорнув газету. Очі йому заблищали: на першій сторінці великими літерами був надрукований маніфест від 29 квітня.

„Божою милостію, ми, Олександер III, імператор і самодержець всеросійський, цар польський, великий князь фінляндський і прочая, і прочая...

Богові в неісповідимих судьбах його благоугодно було закінчити славетне царювання возлюбленого родителя нашого мученицькою кончиною...“

— Ох-а-хо!..—протяжливо позіхнув трахтирник, але Макар його не почув.

З ним сталася одна з тих змін, які за останній час траплялися досить часто; він відчув якесь незвичайне нервове зворушення. Воно завжди лякало Макара й примушувало його знов і знов уперто стежити за собою й напружувати всю свою волю, щоб не взяли гору „кляті нерви“.

Але на цей раз він не встеріг ся: ніби потужна всеможна хвиля вдарила на нього подолала й заполонила. Він напружено пильно вдивлявся в сірі рядки, але бачив перед собою вже не брудний аркуш газети, а стіну Михайлівського саду, набережну Катерининського каналу царську карету, потрощену першим вибухом, і переляканого на смерть царя віч-на-віч з невблаганою грізною постаттю Ігнатія Гриневицького...

Макар протер очі.

— Царя страчено... Але загинув і Гриневицький, і Тимоха, і всі... А новий цар знову „взяли на себе тягар самодержавної влади під страшний час усенародньої скорботи й жаху“, і нібито зовсім не було ні замаху під Москвою, ні вибуху в Зимовому Палаці, ні надлюдських зусиль останніх місяців, що закінчилися стратою Олександра II... Але ж вони були... були!.. Нехай не дали вони тих наслідків, яких чекали революціонери, але ж революційної боротьби не припинено, її не припинить, не може припинити ніщо!..

„Підле й злочинне вбивство руського царя,—стояли перед очима сірі рядки,—вбивство руського царя посеред вірного йому народу... недостойними ізвергами...— страшна, ганебна, нечувана в Росії подія...“

— Ох-а-хо!—знову позіхнув трахтирник, і це позіхання ніби розбудило Макара.

Він зачитав далі швидко-швидко, неначе шукаючи якогось до смерти потрібного йому виразу...

„Присвячуючи себе великому нашому служінню, ми закликаємо всіх наших вірних підданих служити нам вірою й правдою, щоб викорінити мерзотну крамолу... щоб знищити...“знищити...

— Розумієш, гаде,—знищити... Тільки ми ще побачимо, хто буде знищений, собачі ви душі!—захотілося Макарові крикнути на ввесь голос.

Але він стримав себе, важко сплюнув на брудну підлогу, намацав у кишені останні свої мідяки, кинув їх трахтирникові на прилавок і не поспішаючи вийшов на вулицю.

IV

Дощ уже перестав. Розірвані хмари швидко бігли над високими дахами сірих будинків, бруковані змиті дощем вулиці вже подекуди виблискували від сонця. Візники, карети, вагони, конки, пішеходи—ніби поспішали иагнати прогаяне під час дощу.

Макар ішов бадьорим швидким кроком і з насолодою відчував навколо себе невпинний рух і гомін великого міста.

— Годі вичікувати й зволікати,—думав Макар,—не такий тепер час... Ворог не спить... Маніфест—це новий зухвалий виклик революціонерам... Цар і жандарми почувають себе переможцями... Але вони помиляються...

Чому саме помиляються цар і жандарми—Макар не міг би пояснити докладно. Він тільки знав, що сьогоднішній маніфест ніби розбудив його, ніби підштовхнув...

— Негайно ж, негайно ж поновити зв'язки негайно ж до роботи, до впертої праці... Хіба ж не казала Соня: „Ви, Макаре, з Тимохою та Халтуріним при певних умовах могли б повести за собою увесь робітничий Петербург..."

— Ех, Соня!—зідхнув Макар і здивовано відчув, що спогад про страту Перовської вже не викликає в нього, як завжди, пекучого болю: ніби не було суду й вироку, ніби не було третього квітня високих чорних стовбів-шибениць на Семенівській площі, ніби ось зараз вирине з юрби постать Соні, суворо-допитливо глянуть сміливі очі, і срібний, трохи занадто офіційний, голос спитає: „Ну, що?.. Виконали?.."

Макар мимоволі пильніше почав придивлятися до людського потоку, що плинув повз нього—швидкий, різноманітний, галасливий, чужий.

Раптом постать молодої, одягненої в чорне поношене пальто курсистки прикувала його увагу.

Може й справді курсистка трохи нагадувала Соню, а може й просто раніше від інших кинулася Макарові у вічі, але зупинивши на ній погляд, він уже не міг

зосередити увагу на чомусь іншому і мимоволі йшов за дівчиною назирцем.

На розі Літейного—там, де завжди зупинявся вагон конки, дівчина затримала крок, пройшла повз натовп, повернулася й стала, ніби чекаючи вагону.

Але пройшов і перший, і другий, і третій вагон—дівчина навіть і не спробувала сідати. Ясно було, що вона когось чекає.

Четвертого вагону щось довго не було, натовп зібрався чималий, і Макар мусів підійти до дівчини ближче, щоб якось не загубити її в юрбі. Він стояв тепер усього лише за кілька кроків від неї.

— А чи не зустрічав я її часом раніше?—майнула йому в голові думка,—може в Києві абощо?..

— Р-разойдісь!.. Чіво прьош?.. Не відіш, што лі—вагон подходіт!—закричав будочник.

Макар мимоволі озирнувся і раптом побачив, що до зупинки підходить якийсь молодий невисокий на зріст студент. Кашкет збився юнакові на потилицю, пальто—незастебнуте, безвусе обличчя розчервонілося від швидкої ходи.

— Тікає він від когось, чи що?—подумав Макар і тої ж хвилини помітив, що студент справді тікав: кроків за двадцять серед пішоходів майнула характерна постать „горохового пальта".

Шпиг ніби нічим не відрізнявся від інших людей: навіть пальто на ньому не було горохове, а чорне, з бархатним коміром... Але притаманна всім шпигам хода, сторожко підведені плечі й нахил голови—як у хорта, що почув дичину—переконали Макара, що це справді шпиг.

Доля, здавалося, сприяла студентові: не встиг він підбігти до зупинки, як підійшов вагон конки, почали виходити й сідати пасажири.

Ось-ось плигне на приступку студент, вагон рушить і шпиг зостанеться ні в сих, ні в тих...

Макар задоволено посміхнувся. Але в ту ж мить тривога стиснула йому серце: дівчина, за якою він стежив

помітила молодого студента й очевидно хотіла до нього підійти.

Макар глянув на шпига, що надбігав, помітив, що вагон чомусь не рушає, зміркував, що це зовсім не випадково, і в ту ж мить спостеріг, що в натовпі було ще два шпиги...

— Пропав... пропали і він, і вона! — блискавкою майнуло Макарові в свідомості, і він інстинктовно зробив крок уперед до дівчини, ніби хотів захистити її своїми грудьми.

Може за самим тільки студентом стежили? Може її не знають?

— Держи, держи!..

— Хапай злодія!! — закричали шпиги, хапаючи студента за руки.

— Держи!.. Злодія!! — ревнула юрба...

— Брехня! — він не злодій, я знаю його!.. — розпачливо скрикнула дівчина й кинулася до шпигів.

Але Макар в одну мить заступив їй дорогу, міцно вхопив дівчину за плече, повернув, узяв під руку й швидко повів геть від натовпу.

V

— Ну, а тепер скажи, хай приведуть Дегаєва, — промовив високий широкоплечий жандарм, що стояв за столом коло крісла, засунувши руки в кишені.

Його співбесідник — білявий в'юнкий урядовець років під сорок — на щось розстебнув свого чорного сурдута, швидко понишпорив пальцями в кишенях білого жилета, зробив один крок до дверей і зупинився, ніби вагаючись:

— А чи не рано ще, Георгіє Порфировичу?.. Може нехай би посидів ще трохи?..

— Досить!.. Ти, Коко, нічого не розумієш: швидкість, певність і точність!.. Для таких, як молодший Дегаєв, навіть одного тижня цілком досить: це тобі не... Та ось зараз сам побачиш. Скажи там, лишень, та займай свою позицію...

Коко вийшов до другої кімнати і за три хвилини вернувся.

— Зараз приведуть. А ви це чудово вигадали, Георгіє Порфировичу, — садовити декого просто тут, а не до в'язниці, це впливає...

— Ого, ще й як!.. Тільки ти ж не барися...

Коко відчинив дверці одної з великих шаф, що стояли вздовж стінки жандармського кабінету, на швидку висякав носа, кахикнув, щоб прочистити горло, вліз у шафу й зачинив зсередини дверці.

Тої ж хвилини до кабінету приведено „злочинця“.

Молодий, нижче - середнього зросту — межи двох огрядних жандармів здавався він підлітком.

Проте йшов упевнено, трохи одкивувши голову назад і з презирством скрививши губи. Уся невисока постать його ніби промовляла:

— Допит, то й допит... Плювати я на вас хотів!..

— Н - нус... дозвольте познайомитися, молода людино! — звернувся до нього Георгій Порфирович, коли конвоїри - жандарми вийшли, — дозвольте познайомитися...

Удаючи, що не помітив простягнутої до нього жандармської руки, юнак одвернувся, ніби оглядаючи приміщення.

Непевність і здивовання промайнули йому на обличчі...

Це була справді не зовсім звичайна кімната.

Праворуч від дверей, через які приведено було „злочинця“, стояв великий завалений паперами й „справами“ стіл. З обох боків його — два крісла. Далі за столом і вздовж лівої од дверей стіни стояли якісь високі шафи зі шкляними дверцями, що позавішувані були зсередини якоюсь темною тканиною. На шафах, на лутках двох напівзакритих важкими порт'єрами вікон, а подекуди й на підлозі, лежали теки з паперами, пакунки, поперев'язувані шпагатом скриньки...

— Сідайте, будь ласка, — сказав жандарм, сів і собі, поклав перед собою якийсь блянок і приготувався записувати.

— Ваше прізвище?..

— Дегаєв, Володимир Петрович.

Жандарм записав, але далі чомусь не запитував. Енерґійне обличчя його раптом посмутніло, посеред широкого лоба прорізалася глибока зморшка.

— Ну й обридло ж мені це все! — несподівано скрикнув він, відкидаючи геть перо енерґійним рухом, розправляючи свої широкі плечі. — Не вірите?..

„Злочинець“ здивовано підвів брови.

— По очах бачу, що не вірите... Але бог свідок—обридло!.. Протоколи, запитання, доповіді, безглузді арешти...

Жандарм відкинувся на спинку крісла й зареготав.

— Мовчите?.. Здивувалися, Володимире Петровичу?.. Гадали, що Георгій Порфирович Судейкін—людина зовсім іншого ґатунку?..

Почувши прізвище „Судейкін“, Дегаєв, гостро допитливо глянув жандармові в вічі й нахмурився.

— Не сподівалися, Володимире Петровичу? Так, так, я справді капітан Судейкін — той самий, що в Києві... Одно слово—той самий, про якого відомо кожному порядному революціонерові Ну, а оскільки ви теж, треба гадати, належите до революційної партії...

— Коли ви мене викликали на допит—допитуйте... А коли ні — звільніть, будь ласка, від сумнівної приємности слухати вашу балаканину, — роздратовано скрикнув Дегаєв.

Судейкін нахмурив брови.

— Не хочете?.. Ну, що ж? — Ваша воля... Зараз подзвоню, щоб за вами прийшли...

Дегаєв ледве помітно зідхнув з полегшенням.

— Зараз подзвоню... тягнув далі Судейкін, тільки будьте ласкаві ще лише дві слові: під час арешту на розі Літейного, коло вагону конки—з ваших товаришів нікого не було?..

— Нікого.

— То й добре. Мої аґенти мене запевняли, що там був один нелеґальний і... ще одна ваша добра знайома... от тільки прізвище її я забув. Ну, то ж все одно. Коли ви кажите, що нікого не було, то й добре. Гаразд... Крапка. Я власне зовсім не про це хотів вас запитати.

Я знаю, що в цій справі недочекаюся від вас жодної відповіді. І зовсім не для того я вас викликав, щоб ставити нікому непотрібні запитання... У меня щодо вас зовсім інша мета... Зовсім інша. Я хочу Вам дещо запропонувати. Вашу справу буде негайно ж припинено, вашу провину забудуть, якщо ви дасте згоду... Ну, так би мовити... трохи нам допомогти...

— Мовчіть!.. Я не хочу вас слухати! — З обуренням підхопився Дегаєв. — Яке нахабство: пропонувати мені... ролю... шпига!..

Та хто вам дав право звертатися до мене з такими пропозиціями?..

— Ви навіть не вислухали мене, а вже розсердилися,— самовпевнено посміхнувся Судейкін. — Я й на думці не мав, щоб ви зробилися шпигом, або зрадником... Я добре знаю всю вашу родину, та й ваше особисте поводження промовляє само за себе... Запевняю вас—я хочу запропонувати вам зовсім інше!.. Річ у тому, що уряд бажає миру... Миру з усіма, навіть з революціонерами. Уряд, як вам певно відомо, готує широкі реформи... Треба, щоб у цій величезній роботі революціонери не стали на перешкоді... Один-два роки без терору, і ви не пізнаєте нашої бідної отчизни!.. Майте терпець, вислухайте мене... Вам певно дивно — а я може більший соціяліст, ніж дехто з ваших товаришів... Але терор... терор тільки затримує реформи. Я не кажу вже про ту нещасну молодь, що так щиро й самовіддано гине, гадаючи, що шлях до соціялізму—тільки через тероризм... Ви не слухаєте, вам потрібні докази моєї щирости?.. Ви їх матимете.

Коли дозволите — потім поговоримо докладніше. А зараз я вам скажу тільки одно: жодного зрадництва, жодного виказу я не вимагатиму від вас ніколи... Судейкін відсапнув.

— Годі!! — задихаючись від хвилювання перепинив Дегаєв, — зведіть, щоб мене вивели. Навіть від самого Судейкіна я не чекав такого... нахабства!..

Судейкін задоволено посміхнувся й подзвонив.

— Я не ображений. Обміркуйте мою пропозицію як слід. Зважте всі „за“ й „проти“. Завтра вас звільнять.

Дегаєв, стиснувши зуби, мовчав і дивився вбік. За хвилину розчинилися двері й увійшли жандарми - конвоїри.

. . . .

— Чудово, Георгіє Порфировичу, артистично, — вигукував Коко, вилазячи з шафи. — Не будь я Кіндрат Скандраков, коли той молокосос не погодиться... І як це ви чудово сказали: „Може я ще більший соціяліст, ніж дехто з ваших товаришів“. Ха-ха-ха...

— Я ще хотів навести йому цитату з Прудона... Тільки боявся переборщити—він аж позеленів від хвилювання... Теж... революціонер!.. Ганчірка!.. А дивись ти: й собі пнеться в Желябови.

— Хе-хе-хе... Коли не в Желябови, то в Клєточнікови...

— Ого!.. Та ти, Кіндрате, розумніший, ніж я гадав... Іменно в Клєточнікови!.. Ти ж поміркуй: коли у Виконавчому комітеті справді не дурні позалишалися, вони повинні тільки про те й мріяти, щоб якось зашити ту величезну проріху, що сталася після арешту Клєточнікова. Мати в ворожому таборі свою людину... Та ще таку, як Клєточніков!.. Це тобі не фунт ізюму... А цей... молокосос, гадаєш, не мріятиме тепер, після моєї пропозиції про те, щоб замінити собою Клєточнікова?..

— Він то мріятиме... А от генерали їхні, чи дадуть на це згоду?..

— Побачимо. Зараз я можу тобі сказати тільки одно: той, хто викликав нас до Петербурґу, не жалкуватиме...

— Що ви, що ви, Георгіє Порфировичу, на вас тут усі дивляться, як на визволителя!

Судейкін самозадоволено крутнув вуса.

— Кожний талант, Коко, насамперед вимагає простору, маштабу, так би мовити. Ну, що ми могли зробити там у Києві? Той старий дурень, Новицький, висів над нами, ніби якесь прокляття. Куди не повернися, що не зроби про все треба доповідати йому. Запевняю тебе: поки він буде начальником жандармського управління—революціонери в Києві почуватимуть себе, як дома.

— Без вас, Георгіє Порфировичу, Новицький довго там не продержиться.

— Хто й зна... А час би вже кому слід викинути з жандармерії те старе барахло... Ех, Коко!.. Скільки він мені крови зіпсував, скільки справ провалив своїми ідіотськими розпорядженнями!.. Якби не я... Хіба без мене він користувався б таким авторитетом?

Сама тільки справа про вбивство Ніконова чого варта!.. Ти пам'ятаєш?..

— Ніконова?.. Це того нашого аґента в Ростові?.. Я ще тоді не служив, Георгіє Порфировичу.

Судєйкін гепнувся в крісло й закурив цигару.

Скандраков умостився в другому кріслі, закурив і собі й приготувався слухати свого принципала.

— Дуже повчальна історія, — почав Судєйкін,—тільки ти ось що, Коко, спершу напиши наказ про звільнення того... Володимира Дегаєва.

За три хвилини наказ був готовий, Судєйкін підписав, подзвонив жандармові і, віддавши йому наказа, з насолодою затягнувся пахучим димом дорогої цигари.

— Тепер слухай... Ну й швидко ж біжить час! Цій історії ось уже скоро три роки... Одержуємо ми телеграму: „В Ростові на вулиці застрелено аґента Ніконова. Вбивство, безумовно, справа бунтарів-анархістів“. Починається слідство. Виявляють, що вбивці якісь „Іван Петрович“ та „Карл Генрихович“, але хто вони такі, звідки—невідомо. Новицький, між іншим, з матеріялами слідства одержує й листа, що висланий з Києва до Ростова на адресу слюсаря Івана Петровича від якоїсь жінки... Ну, скажи мені, будь ласка, як би ти, Коко, розцінив цей факт?..

— Насамперед я б сказав, що в того вбивці—в слюсаря Івана Петровича, був зв'язок з Києвом, отже...

— Отже треба було шукати кінців у Києві... Але як шукати?..

— То звісно як: звернути насамперед увагу на всіх слюсарів...

— От туди к бісу!.. Ну, Коко, ти теж недалеко від Новицького відстав. Він якраз саме так і зробив. А мені

навіть листа спершу не показав. Так і припинили були цю справу. Тільки вже потім, значно пізніше, дістав я цього листа від Новицького, та й то випадково якось. Читаю, розглядаю з усіх боків, обмірковую кожне слово... а там, у кінці таке речення: „Сестри твої здорові, у Саші дитина вмерла! Розумієш, що це визначає? Насамперед, оскільки лист адресований Іванові Петровичу—виходить, що в нього в Києві є сестри, подруге,—що одну з сестер зовуть Олександра і що в неї померла дитина. Потретє... та ти тепер певно й сам доміркуєшся...

Скандраков глибокодумно почухав потилицю.

— Ех, Коко, Коко! Та тут уже ясніше від ясного: лист був на „ти" отже, виходить, писала його жінка, чи дівчина, близько знайома з сестрами того слюсаря, Івана Петровича. Писала невдовзі після того, як у сестри „Саші" померла дитина. Вимагаємо від київської консисторії відомості про померлих дітей щось за цілий місяць до того, як написано листа... Звертаємо увагу на всіх матерів з іменням „Олександри". Шукаємо серед них таких, що мають сестер і братів... Ха-ха-ха! Новицький тоді, аж рота роззявив, як я йому показав, що у незамужньої Олександри Івічевич помер син Євгеній, а брати її—Гнат та Іван—слюсар—відомі революціонери, при чому останній якраз саме тоді й їздив до Ростова!..

— Це ж які Івічевичі? Може ті, що померли від ран після збройного опору на Жилянській?

— Ті самі... Ех, Коко!—І цей збройний опір на Жилянській, і арешт Валер'яна Осинського, і суди, і дальші арешти, і розгром Південної спілки робітників—хоч і на мою кар'єру вплинули не абияк, а проте йолоп Новицький мав від них куди більшу користь, ніж я... Що ж ти хочеш?.. Хто для них я?.. Чорна кість—ні освіти, ні благородного походження... Ну, та недовго вже Новицькому командувати... Вячеслав Костянтинович...

— Який це Вячеслав Костянтинович?..

— Директор департамента державної поліції — фон Плеве!.. Невже ти, Коко, ще й досі не запам'ятав, як його звати... Ну... то він казав...

Але, що казав Плеве, Скандракову на цей раз не довелося почути: увійшов жандарм з запитанням, на який час призначає Судєйкін останній перед звільненням допит Володимира Дегаєва.

Судєйкін призначив на першу годину ночі.

VI

Міцно тримаючи під руку незнайому дівчину, Макар швидким упевненим кроком підійшов до найближчого візника.

— На Васильївський... Швидше!..

Візник рушив.

— Я нічого не розумію... Якби не ви, — вони б мене захопили теж,—прошепотіла дівчина.

— Чи варто тепер розмовляти про такі дрібниці? — голосно відповів Макар, киваючи на візника — А гроші у вас є? — додав ледве чутно.

— Є...

Якийсь час обоє сиділи мовчки, скоса придивляючись одне до одного. Але швидко всю їхню увагу захопила вулиця: здавалося, ніби всі знають, що тільки но коло вагону конки арештовано молодого студента, і що Макара з дівчиною не затримують тільки того, щоб краще за ними простежити.

Візники, пішоходи, ломовики, що йшли за навантаженими підводами, поліцаї на перехрестях — усе навколо здавалося підозріло ворожим.

— Ох, як він повільно їде, — з тривогою в голосі почала була після довгого мовчання дівчина, але, глянувши в очі Макарові, в ту ж мить заспокоїлася: відчула що ніякої небезпеки не було.

Макар після кількох поворотів, після кількох обережно кинутих назад поглядів — переконався, що погоні немає. Суворість і зосередженість зникли йому з обличчя, в карих очах заблищали веселі вогники.

— Гадаю, що все гаразд... Заплатіть візникові, — нахилився він до дівчини.

За п'ять хвилин вони вже виходили прохідним двором на другу вулицю.

Коло воріт Макар зупинився:

— А що, як ви гадаєте, тому, арештованому товаришеві, — велика небезпека загрожує?

— На мою думку — ні... Майже напевно — ні. Вже з тиждень він при собі нічого не носить. Так само й дома — абсолютно чисто та й взагалі він зацікавився нашим рухом зовсім недавно.

— Ну, то й добре... А тепер... усього вам найкращого.

— Себто як усього найкращого?.. Ви ж мене врятували... І потім...

Макар насупився. Справді, ця несподівана зустріч може якраз саме й є те, що йому треба.

Він гостро глянув у сірі довірливі очі.

— Слухайте... По правді сказати — я... нелеґальний... Ні грошей, ні пристановища... тобто кватирю покищо маю, але не сьогодні-завтра доведеться її покидати: нема пашпорта... Поновляти старі зв'язки покищо небезпечно... Та й не знаю напевно — хто з товаришів зараз на волі...

— Розумію... Я розумію вас... За останній час стільки арештів... Але це нічого... Я б могла вас познайомити... Тільки все ж таки... Хоч ви й урятували мене, проте... до кого я повинна звернутися, щоб вас рекомендували?.. Може після всього, що сталося, вам дивно, але...

— Зовсім не дивно: обережність ніколи не шкодить... Найкраще, якби ви мали змогу звернутися до когось, хто знає аґентів Виконавчого комітету... Тільки навряд чи це можливо...

Дівчина замислилась на хвилину.

— Ха-ха-ха!.. Ну й дурна ж я, вибачте мені, товаришу, уявімо, що ви не наш, що ви ворог... Тоді виходить, так чи інакше — я у вас у руках... Кватиря моя недалечко—нелеґального в ній анічогісінько нема... Перебудете в моїй кімнаті до вечора. А за той час я встигну де з ким порадитися. Гаразд?

Макар погодився.

Дорогою він ще раз запитав про арештованого.

Дівчина розповіла, що недавно сидів у в'язниці старший брат студента, що за цього брата дуже боялися, але, оскільки його випустили без жодних наслідків — треба гадати, що й молодшому ніщо не загрожує. А він щонайбільше винен у тому, що кілька разів читав проклямації.

Докладні пояснення дівчини, її просте товариське поводження справляли дуже гарне враження.

— Як вас зовуть, товаришко? — запитав Макар не зовсім до речі.

— Віра... А вас?...

— Макар... Гнатович.

— Чого так солідно?.. Товариш Макар — значно краще. Проте — як хочете. Зараз я вас відрекомендую своїй господарці, як знайомого, що привіз мені листи з Києва — від матері. Потім побіжу до Сергія Петровича, це брат того — арештованого... А потім — побачимо . . . .

. . . .

Кімната Віри була досить простора й вигідна — тільки дуже темна. Просто проти вікна сірів глухий мур сусіднього будинку.

Крім твердого ліжка з тоненькою байковою ковдрою, дешевого, неприкритого скатертиною соснового столу та двох стільців — жодних меблів тут не було. В кутку коло дверей стояла чимала корзина, над нею під пожовклою від часу газетою — висіла одежа. На столі — кілька медичних книжок, на ліжкові — напіврозрізаний номер „Отечественных Записок“.

— Сідайте, Макаре Гнатовичу, та озброюйтесь терпінням: раніше, як о десятій годині, не повернуся... Коли голодні — в столі хліб, ковбаса. Захочете відпочити — ліжко до ваших послуг.

Для певности, щоб вас не турбувала господарка, я вас замкну.

— Добре. Чекатиму нетерпляче...

Віра накинула на плечі сіре пальто з потертим коміром, взяла на дорогу шматок хліба й пішла.

Макар походив якийсь час по кімнаті, але зміркував, що присутність його в замкненому приміщенні може зацікавити, а то й схвилювати господарку. Сів до столу й замислився.

З шухляди потягнуло ковбасою. Макар одрізав шматочок, пожував, одрізав ще трохи, і лише після великого напруження волі одмовився від спокуси з'їсти всю ковбасу: перевтома й голодування останніх днів давалися в знаки.

Щоб триматися якнайдалі від спокусливої шухляди, Макар сів на ліжко. Голова якось сама похилилася на подушку, приємне тепло розлилося по всьому тілові, і Макар одразу ж міцно заснув.

VII

Прокинувся він від настирливого шаркання сірників. Було напівтемно. Коло столу хтось певно хотів засвітити лямпу.

— Хто тут? — підхопився Макар, протираючи очі.

— Ні валнуйтесь пажалушта, гашпадін ... — прошамкав рідний, здавна знайомий голос.

— Савка! .. Невже ти? .. Невже я не сплю? ..

Савка, не відповідаючи, стискував Макара в обіймах, цілував його й колов своєю великою рудою бородою.

— А я гадав, що ти в Києві ... Або ...

— Або в якійсь буцегарні? .. Что значіт? .. Разві я вам какой нібуть пріступнік? .. Я сібє просто бедний їврей і больше нічего! .. Златопольський? Савелій Соломоновіч Златопольській? Ну, так я таки їво саавсєм ні знаю! — зареготав Савка, жваво жестикулюючи, щохвилини міняючи позу й усім своїм виглядом підкреслюючи, що він не має нічого спільного з Савелієм Златопольським.

Макар метнувсь засвітити лямпу, руки йому тремтіли від радісного хвилювання, і Савелію довелося йому допомогти.

Блимнув несміливий вогник. Товариші ще раз пильно оглянули один одного.

Перша зустріч — давно кілька років тому в Києві, і остання — тут, у Петербурзі, за кілька день до вбивства царя — пригадалися обом. Обидва мали в свій час зв'язок з Валер'яном Осинським, обидва — хоч і в різних ділянках — брали найближчу участь у роботі Народньої Волі перед замахом першого березня ... Але Макар не знав, що Златопольський — член Виконавчого комітету, і гадав, що він ще перед зборами на Теліжній виїхав з Петербурґу.

Так само й Златопольський не сподівався вже бачити Макара: був певний, що його заарештовано.

— Ну, і змарнів же ти, братіку! — поклав Златопольський руку на плече Макарові.

— Та й ти — начебто вже не такий, як був ...

— Что значіт? — Я сібє просто бєдний їврей, — спробував пожартувати Златопольський, але зразу ж увірвав і похнюпився.

— Ну, що ж — не такий, то й не такий ... Але ми ще повоюємо, біс його батькові! — раптом підвів він голову.

І цей енерґійний, упертий рух краще від слів показав Макарові, що перед ним — той самий, колишній, невтомний, упертий Савка.

Єлисаветградський міщанин Савелій Соломонович Златопольський, колишній студент-технолог — уже давно стояв у списках ретельно розшукуваних по всій імперії „державних злочинців". Його худувата, середнього зросту, постать, його енерґійне характерно-семитське обличчя, облямоване рудуватою бородою, його сірі розумні очі під густими темно-русявими бровами, навіть його ледве помітне ряботиння під лівим оком, — усі ці прикмети ретельно вивчали сотні шпигів і жандармів. Але, як жодний пашпорт не може дати ніякого уявлення про живу людину, так само й „прикмети" Савелія Златопольського не дуже то допомагали жандармам розшукувати цього невтомного робітника революції. Досить було Златопольському трохи підстригтися, підголитися та одяг-

нутися відповідним чином — і він з енергійного, жвавого Савки обертався на поважного обережного комерсанта, або, коли було треба — і на поміщика „середньої руки“, що прибув до столиці з свого не дуже то великого, але, треба гадати, і не дуже дрібного маєтку.

Тепер — після великих березневих арештів та після від'їзду з Петербурґу майже всіх членів Виконавчого комітету — Златопольський уперто працював над об'єднанням та зміцненням розпорошених останніми подіями партійних сил.

Наражаючись на небезпеки майже на кожному кроці, він поновлював і з неймовірними труднощами підтримував зв'язки між численними гуртками та окремими особами, що тепер особливо відчували гостру потребу в твердому керівництві.

Майже не знаючи відпочинку й спокою, він не відчував перевтоми. Він тільки стискував зуби, коли довідувався про нові арешти й погроми, але не занепадав духом і тільки ще дужче радів кожному випадкові, кожній дрібниці, що на його думку так чи інакше збільшувала сили організації.

Зустріч з Макаром була для нього справжнім святом. І хоч здавалося Златопольському, що радіє він з того, що є „нова сила“ — новий робітник організації, але сам того не усвідомлюючи, він чи не більше був радий тому, що знайшов старого товариша, який по братньому відчує його хвилювання й радощі, його тривоги й побоювання.

— То, кажеш, — не такий? — ще раз посміхнувся Макарові Златопольський, — гаразд, гаразд... Краще давай поговоремо тепер про тебе... Поки ти спав, я тут обміркував дещо... Тобі насамперед треба трохи огов-татись. Про справи я тобі розповім докладно, але основне зараз для тебе — це кватиря, пашпорт, ну, так би мовити, — становище звичайного обивателя... Є тут у нас один товариш — Дегаєв, Сергій Петрович. Тобі про нього Віра казала. Не те, щоб аґент Виконавчого комітету, але... щось близько до того. Та ти може про нього раніше чув?..

— Ні, не чув.

— Однаково. Чоловік це дуже розумний, користується повним довір'ям наших, увесь час виконував, та й тепер виконує важливі доручення. Не гаразд трохи, що, як ти бачив, його брательника заарештовано, але це — дрібниця. Ми вже це обміркували. Братові не загрожує нічого серйозного... Посидить, та й випустять. А для нашої справи це може навіть ще й краще: ну, скажи мені,— який конспіратор через кілька днів після арешту брата оселятиме в своїй кватирі нелеґального?..

— Правильно. Проте це непогано вигадано лише в тому разі, коли сам твій Сергій Петрович не має жодних рахунків з жандармами.

— Уяви собі: жодних. Самі жандарми нас у цьому переконали... На початку березня Дегаєва — вперше після кількох років роботи — було арештовано. Ми дуже боялися за нього, бо коли б виявлено, що він брав участь у підкопі на Малій Садовій... Ну, коротко кажучи, — було чого боятися. Але виявилося, що жандарми не знають анічогісінько. Так само, як і багатьох інших — потримали його трохи та й випустили...

— Здорово... А все ж таки, хто він такий?..

— Артилерійський штабс-капітан у відставці. Вчена людина: оце саме кінчає інститут інженерів шляхів сполучення. Це йому дуже допомогло: на слідстві виявилося, що його досить таки чимала родина живе виключно на його заробітки. От і уяви собі: людина ввесь час готується до дуже серйозних іспитів, виконує великі замовлення міністерства на різні креслярські роботи та ще й кілька приватних лекцій з вищої математики дає. Ну, хіба ж можливо, щоб у звичайної людини за таких обставин ще й час на революційні справи залишався? Звідки ж було жандармам знати, що в Сергія Петровича така виняткова працездатність? Та ось ти сам скоро побачиш. Щодо становища твого в родині Дегаєвих, то тут, знаєш, теж сприятливий збіг обставин: до останнього часу був у їх слуга. Льокай не льокай, а так, щось подібне до того. Живуть вони

досить просто. Обід і вечерю беруть у кухмістерській... За служницю в їх там якась старушенція, та ще був отой слуга... І уяви ти собі, що він на твоє щастя оце тільки цими днями одружився й виїхав на батьківщину кудись чи що...

— Не погано. Виходить, Дегаєву зараз потрібний новий льокай... Але, чи зручно буде для їх узяти мене?..

— Дуже зручно: Сергій Петрович поверне всю справу так, ніби бере тебе тільки для себе... Ніякої іншої роботи тобі не загадуватимуть... Одно слово — тобі там буде чудово. Та це ж і не надовго...

— Гаразд.

VIII

Другого дня Макар був уже на кватирі в Дегаєвих.

Сергій Петрович — худуватий темний бльондин нижче середнього зросту — міцно стиснув Макарові руку й мовчки почав його розглядати, ніби про щось пригадуючи. Але помітивши, що це Макарові не подобається, зараз же посміхнувся привітно й одвів погляд убік.

— Дуже, дуже приємно... Вам уже Савелій Соломонович казав, який тут цікавий випадок, тобто сприятливий збіг обставин?..

— Казав...

Дегаєв крутнув головою й забігав по кімнаті. У всій його невеличкій рухливій постаті відчувалася спритність і міць, а від симпатичного, хоч і негарного, обличчя віяло веселістю й енерґією.

— У нас, знаєте, родина чимала... Ну, і як то кажуть — семперсіне пекунія — завжди без грошей... То ми, по правді сказати, навіть зраділи були: вирішили, що й без слуги можна обійтися... Аж тут, виходить, слугу нам тепер сама доля посилає. Звичайно, ви будете за слугу тільки формально. По суті ж просто відпочинете деякий час, а потім... порадимося з товаришами — побачимо... На мою думку — так буде найкраще... А ви як гадаєте?..

— Та мені що ж: мені покищо однаково... Вам видніше... Тільки от як ваша родина до цього поставиться?

— Родина?.. А їй що до вас?.. Наша родина, знаєте, не така, як інші... Не те, щоб зовсім революційна, але в кожнім разі з цього боку, так би мовити, досить непогана... Мати — стара вже — а дуже цікавиться нашим рухом, де в чому навіть допомагає... Звичайно, не в революційній роботі, а так, знаєте, родинам заарештованих тощо... Ну брат, Володя, — той цілком наш, хоч і молодий ще дуже. На жаль бідолаха попався, як вам відомо.

Але цей арешт напевно дрібниця: жодної провини за Володею нема. Неодмінно випустять... Звичайно, мусить трохи посидіти... Ну, а сестри — сестер самі побачите... Тільки попереджаю: молодша — Ліза — занадто вже романтична особа. Занадто... Уявіть собі... Та чому ви не візьмете цигарки?.. Я ось уже другу палю, а ви...

— Дякую... Не вживаю. Ви щось про сестру вашу хотіли сказати?..

Так, так — про Лізу... Бачите, мені здається, що опинившись у нових обставинах, ви повинні якнайдокладніше обізнатися з усіма дрібницями...

— Звичайно...

— Ну, а випадок з Лізою — це вже навіть не дрібниця. Це, коли хочете, навіть дуже повчальна історія... Сідаймо ось тут на дивані — тут буде зручніше.

Макар сів поруч Сергія Петровича. Його більше цікавило зараз, як буде з пашпортом, у чому полягатимуть його нові обов'язки тощо. Він навіть хотів перебити Дегаєва, але після перших же слів його переконався, що випадок з Лізою справді дуже цікавий.

— Це було 3 квітня, — почав Дегаєв, — у день страти. Ще з вечора, напередодні, Ліза чіплялася до всіх, щоб піти на Семенівську площу — востаннє побачити рокованих на смерть. З нас, звичайно, ніхто не погодився: ми всі люди нервові, та й небезпечно... Отож вихопилася вона сама. Цілу ніч не спала. Ранком — ще сонце не сходило —

протислася ледве не до самої шибениці. Ну — нерви й не витримали: як почали ото їх вішати — знепритомніла. Приходить до пам'яти на руках у якогось фертика. Пристойно вдягнений, симпатичний, запобігливий — одно слово — втілена порядність і чемність. Підносить їй пляшечку з амоняковим спиртом, заспокоює, навіть обурення з приводу „варварства" висловлює. Але, звичайно, все це з великою обережністю, в межах, так би мовити, пристойности й благонадійности. А Ліза — дурепа — й вуха розвісила. Слово по слові, кілька компліментів, співчутливий погляд тощо... Фертик бере візника, пропонує одвезти додому, Ліза погоджується, дає адресу. Дорогою запрошує познайомитися з мамою: та, мовляв, дуже рада буде бачити визволителя дочки. Фертик заходить, мама запрошує його обідати, через кілька день він з'являється з візитою, потім знов... Виявляється, що він працює в будівельній конторі північних залізниць і навіть може запропонувати Лізі роботу — переписування. Другого ж дня приносить Лізі якісь папери. Ліза радіє: мрія її заробити грошей, щоб вступити на курси, здійснюється. Фертик починає з'являтися до нас майже щодня. Ну, що тут будеш робити? Для мене — ясніше від ясного, що це — шпигун, а вони — і мама, і Ліза, і друга старша сестра, Наталя Петровна, навіть і слухати не хочуть. Добре, що в свій час Клеточніков передав Виконавчому комітетові цілий список аґентів секретного відділу... Розповів я всю цю історію Савелію Соломоновичу, а він... другого ж дня передає записку:

„Єрмолінський, Василь Володимирович, — зросту середнього, худорлявий, смоглявий, чорне волосся, чорні підстрижені вусики, живе на Моховій один з найспритніших аґентів секретного відділу".

— Ог-о!.. Ну, й що ж ви зробили?..

Дегаєв, показуючи гнилі зуби, самозадоволено посміхнувся.

— Поговорив з ним „відверто"... Так, кажу, й так, ваші наміри щодо моєї сестри чесні — щодо цього в мене

немає жодного сумніву, але зважте самі, чи в порядній родині може бувати молодий чоловік, ніким не рекомендований?.. Жаль, кажу, але, слово чести, мушу одмовити вам від дому...

— А він?..

— Що ж він? У таких випадках або негайно ж „просять руки" молодої дівчини, або „благородно зникають"... Він, звичайно, вибрав останнє.

— А ваша сестра?

— Ліза?.. Їй що? День плакала, день погрожувала, що вб'є його, день проклинала усіх шпигів на світі, а тепер, здається, захоріла на шпигоманію: двірник — шпиг, поштальйон — шпиг...

— То може й мене тепер за шпига матиме?..

— А вам що?.. Тільки глядіть, щоб вона не заходилася вас пропаґувати.

— Ну, це ще не біда, — посміхнувся Макар.

Дегаєв хотів щось зауважити, аж раптом двері кімнати з грюкотом розчинилися...

Сергій Петрович перелякано підхопився й зблід, як мертвяк. Макар сидів до дверей спиною, і першої миті йому здалося, що загрожує не абияка небезпека. Але не встиг ще він повернути голови, як залунав верескливий дівочий регіт — у дверях стояла та сама Ліза, про яку зараз розповідав Сергій Петрович. Вона була ще нижча, ніж брат, і якби не занадто розвинені жіночі форми, Макар би прийняв її за підлітка. Гарне, приємне личко її зашарілося від замішання:

— Вибачте... Я гадала ти сам, Сергію... Вибачте... Зникаю...

— І скільки вже разів я просив її не заходити, не спитавшись! — розсердився Сергій Петрович, коли вже Ліза була за дверима, — ху!.. навіть перелякала мене, хай їй абищо...

Макар мовчав. Несподіваний переляк Сергія Петровича справив на нього дуже неприємне враження. З самого початку йому здавалося, що Дегаєв — такий же досвідчений і витриманий товариш, як і Савелій Златополь-

ський, тепер же виявлялося щось інше: занадто вже велика полохливість Дегаєва зовсім не личила справжньому революціонерові.

IX

Кватиря Дегаєвих була на другому поверсі й складалась з чотирьох кімнат і кухні.

Обід та вечерю Дегаєви брали в кухмістерській, дома готували страву дуже рідко, отже, оселившися в кухні, у великому закапелкові за піччю, Макар міг почувати себе чудово: його майже не турбували.

Проте з першого ж дня, не зважаючи на заперечення Сергія Петровича, Макар уважно й сумлінно почав виконувати свої обов'язки: прибирав кімнати, підмітав та натирав підлогу, носив, коли було треба, дрова, ходив до кухмістерської тощо.

Кватиря Дегаєвих йому не подобалася: якогось незвичайного рожево-зеленого кольору шпалери, жовтаві химерні фіранки с бантиками, безліч родинних портретів на стінах вітальні, опецькуваті позолочені вази, що в них навіть живі квіти губили свою природну красу,— все вражало своєю штучністю й надуманістю. Почувалося, що господарі, старанно оздоблюючи свої кімнати, турбувалися ніби тільки про те, щоб справити на когось враження своїм вишуканим смаком.

— Ну й нудота!—хвилинами думав Макар,—та мені що? Аби тільки не довідалися хто я такий. . .

Але з цього боку здавалося, все було гаразд.

Стара сімдесятилітня Миронівна, що виняньчила в свій час усіх Дегаєвих, мала тепер за свою резиденцію якусь комірчину коло парадного в протилежному кінці кватири, і до кухні майже не заходила. Першими днями вона спробувала була давати новому льокаєві доручення та вказівки, але Макар, помітивши, що вона глуха, як тетеря, удав і собі глухого й почав давати такі відповіді, що вона тільки рукою махнула.

З двірником у Макара зразу ж утворилися ледве не приятельські відносини, бо Макар ніколи не заперечував

проти пропозицій „попити чайку" в сусідньому трахтирі й платив майже завжди сам—навіть тоді, коли двірникові спадало на думку „роздавити косушку", до якої Макар зовсім не був охочий.

Таке ставлення до двірника досить швидко утворило Макарові серед слуг усього двохповерхового будинку репутацію тихої, смирної людини, що поважає начальство, горілки не п'є, в карти не грає й певно береже копійчину про чорний день.

Пашпорт Макара на ім'я Зіновія Юхимовича Кіндратенка з селян містечка Бобровиці на Ніженщині—теж не викликав жодних сумнівів та ускладнень, коли не рахувати того, що помітки—„26 років" та „нежонатий" природно стали відомі через двірника всім сусіднім покоївкам, і ті, звичайно, взяли собі це до уваги.

Макар шуткував з ними, був не від того, щоб і позалицятися, але все ж таки до кожної дрібниці ставився сторожко й підозріло: не абиякий досвід життя в запіллі підказував йому, що нелеґальний завжди повинен пам'ятати, що він у ворожому таборі.

Інстинктовно, підкоряючися цьому досвідові запілля, Макар стежив за всим, що так чи інакше могло відбитися на його долі.

Стежив і за собою й дивуючись помічав, що двірник, сусідні покоївки й льокаї непокоїли його куди менше, ніж сама родина Дегаєвих. Тут він зразу ж помітив якесь особливе до себе ставлення: і мати Сергія Петровича, і старша сестра—Наталя Петровна і особливо Ліза—поглядали на нього занадто вже прихильно й співчутливо.

— Вони то, звичайно, не викажуть,—міркував Макар,—а от ляпне котрась приятельці абощо. . .

— Ви певно казали своїм, хто я такий?—запитав якось Макар у Сергія Петровича.

— Ні. . . Та вони мабуть самі доміркувалися. . . Тільки це нічого, ви не турбуйтеся: мамаша моя навіть Желябова якось тут частувала вечерею. . . А про сестер і казати нічого. . .

Макар незадоволено хитав головою, і те, що Сергій Петрович, ніби ненавмисне підкреслив, що в їхній родині бував Желябов, і те, що він увесь час нагадував про „революційність“ сестер та матері, і те, що засвоїв собі звичку говорити з Макаром занадто вже солодким тоном,—Макарові рішуче не подобалося.

Але він тамував у собі це неприємне почуття. Він пригадував усе, що знав про Сергія Петровича від Златопольського і переконував себе, що його, Макарові, уривкові' спостереження—нічого не варті дрібниці.

До того ж і розмовляв він з Сергієм Петровичем дуже рідко: Дегаєв ретельно готувався до інститутських іспитів, давав приватні лекції, брав звідкісь додому замовлення на креслярські роботи, і доводилося тільки дивуватися, що він має час іще й на революційну діяльність.

— Працьовита людина,— не раз думав Макар,— а все таки не подобається мені, та й край...

Не подобалася Макарові і Ліза. Вчилася вона в консерваторії, щодня по кілька годин грала на фортеп'яно, але від гри її завжди залишалося враження якоїсь штучности, надуманости, мертвоти... Вдягалася Ліза з претензією на вишуканість і кокетство, проте бували дні, коли вона ходила в якомусь блідозеленому халатику— розпатлана, півсонна, невмита. До кухні навідувалася занадто вже часто. З її кокетливих поглядів тепер уже легко було зрозуміти, що вона не вважає Макара за льокая, і не від того, щоб ближче познайомитися з цим „таємничим революціонером“, як вона його напевно звала.

— А хай їм усім біс!—не раз говорив собі Макар, і нетерпляче чекав побачення з Златопольським.

Тут, у міщанській родині Дегаєвих, остаточно викристалізувалася й міцно засіла йому в голові думка, що вже не раз непокоїла його ще тоді, коли Виконавчий комітет готував замах на царя.

Думка ця тепер не давала йому спокою.

— Перемоги над самодержавством можна чекати тільки тоді, коли за невеличкими конспіративними гуртками стоятиме широка організована маса робітників.

Організувати цю масу, віддати їй стільки ж уваги й сили скільки партія витрачає на терор, ба навіть може на деякий час відмовитися від терористичних замахів і всі сили кинути в робітничі маси—ось що нам зараз найпотрібніше,—думав Макар.

І все частіше, все більше й більше захоплювала його ця думка. Залишатися в Петербурзі здавалося йому недоцільно: коли майже всіх учасників убивства царя заарештовано — треба гадати, що й про нього, Макара, жандарми поінформовані. По інших містах, наприклад, у Москві жандармерія про нього напевно зовсім не знає. А зв'язки з робітництвом там певно зараз куди міцніші, ніж у Петербурзі...

— До Москви—на роботу!—мріяв Макар.—Порадитися з Савелієм Златопольським, одержати від нього потрібні вказівки й адреси і хай їм усім біс—і Сергієві Петровичу, і розпатланій Лізі, і покоївкам, і двірникові—всім.

На жаль побачитися з Златопольським було нелегко: за відомостями Сергія Петровича—Златопольський зовсім не мав вільного часу і лише після багатьох нагадувань призначив Макарові зустріч наступної неділі ранком.

Хвилюючись, щоб не спізнитися й ледве примушуючи себе затримувати кроки, Макар подався по Жданівці до надмор'я, де Златопольський мусів його чекати з човном.

Одягнений у святочну робітничу одежу—у мазаних чоботях з лакованими закотами, в рожевій сорочці на випуск, у чорному суконному жилеті й темносиньому люстриновому піджаку — Златопольський з кошиком у одній руці та з балабайкою в другій ще здалека помітив Макара й привітав його веселим посвистом.

Макар сів на весла, Савелій—до керма і вони рушили.

Макар не помічав ні теплого вітру, ні веселого блиску сонця, ні хлюпання хвиль об човен. Він увесь був увага й напруженість: чекав, що скаже Савелій.

Златопольський довго мовчав. Він ніби старанно обмірковував, що саме з найголовнішого треба сказати Макарові за ті дві вільні години, що тепер випадково були в їхньому розпорядженні.

Почав стисло, стримано — без передмов:

— Нас таки здорово пошарпали... З двадцятьох членів Виконавчого комітету тепер на волі певно всього тільки сім. Становище скрутне надзвичайно. Боєздатність така, що краще не згадувати. Центральний військовий гурток до останнього часу був увесь цілий. Але й там уже починається: 28 квітня взяли Суханова... цими днями накрили друкарню на Подільській вулиці. Добре, що наші встигли покинути її заздалегідь... Центральний студентський гурток ледве животіє, арешти майже щодня. Робітнича група фактично не існує. Оце тільки цими днями викрито одного зрадника, а про шпигів і казати нічого... Розгром цілковитий. Треба збирати й консолідувати сили будь-якою ціною...

— Ну, а по інших містах?..

— По інших — не краще. Єдиний, можна сказати, виняток — Москва: там і друкарня, і пашпортове бюро, і велика робітнича організація. Фактично центр там, а не тут. Тут ухвалено на деякий час залишити тільки двох членів Виконавчого комітету, може навіть одного...

— Хоч один, а повинен тут залишатися! — чомусь захвилювався Златопольський, — то не біда, що тут небезпечніше, ніж у Москві. Нехай собі хоч і десятьох Судейкіних викликають до Петербурґу — пристосуємося.

— А хіба Судейкін уже тут?..

— Ого!.. Не тільки тут, а можна сказати в повному розквіті слави!.. Є відомості, що був на прийомі аж у самого Победоносцева... Вони таки дуже переляқані. Навіть, здається, організують якусь таємну „Священу дружину" для боротьби з нами.

— Судейкін?..

Злі вогники блимнули в очах Златопольському:

— Ні, цей гад надто хитрий, щоб утворювати собі конкуренцію. Це хтось у „вищих сферах" — при дворі... Цар, кажуть, дуже задоволений: все ж таки буде хоч трохи не так страшно, як досі. А Судейкін... Ех! — не пришили цього негідника в Києві!.. Матимемо тепер клопіт... З його жандармськими здібностями, з його

системою — кожному пропонувати службу в секретному відділі, з його ставкою на зраду й розпусту — Судейкін тут швидко стане фактичним керівником боротьби з нами. Ех, якби мати тепер десь коло нього свою людину!..

Златопольський відсапнув і подививсь на годинника:

— Час повертати... Греби до берега...

Сонце світило Златопольському просто в лице.

Макар дививсь на Савелія й не пізнавав: суворі насуплені брови, міцно стиснені губи — щось жорстоке й хижацьке в усьому обличчі.

— Ну, давай поговоримо про тебе. Хочеш їхати до Москви? Чудово, — заговорив по довгім мовчанці Златопольський, але помітно було, що думає він не про Макара, не про Москву, а про щось інше...

Макар розповів про свій плян. Златопольський замислився.

— Проти твоєї думки заперечити нічого. Але відмовлятися від терору — це вже занадто... Он Степан Халтурін у свій час гаряче заперечував, а скінчив на тому, що сам став терористом. Ні, не тепер кидати терор!.. Тепер би його підсилити, завдати царатові ще більших, ще страшніших ударів, ніж досі... Ех, немає людей!.. А Судейкін ледве не щодня вириває когось із наших шерегів... Ти казав про відгук у масах... Відгук буде: криза в промисловості певно не так швидко мине — коли взагалі мине колинебудь... А ті сотні й тисячі безробітних, що їх ледве не щодня викидають фабрики та заводи, — хіба це поганий ґрунт для відгуку?.. Ого! Ну, досить про це... Давай говорити про тебе...

Довго й докладно пояснював Савелій Макарові, до кого звернутися в Москві, де й кого розшукати.

Раптом — уже коло самого берега — увірвав різко й знову нахмурився:

— Судейкіна треба вбити. Вбити за всяку ціну...

X

Щоб виїхати до Москви, Макарові потрібно було щонайбільше два дні: пашпорт можна було використати

той самий, з яким Макар жив у Дегаєвих, гроші Златопольський обіцяв передати другого дня, треба було тільки купити дещо з одежини та підготувати до свого від'їзду двірника.

Нетерпляче чекав Макар повернення Сергія Петровича, але той прийшов пізно вночі й розмову довелося відкласти.

Другого ранку, годині о десятій, Макар хвилюючись постукав до Сергія Петровича. Той був ще в ліжкові. Підхопився невмитий, нечесаний з погано прихованим переляком в очах.

Макар посміхнувся:

— Ви певно чекаєте якоїсь надзвичайної новини?.. Вибачте, що потурбував... Ми умовилися з Савелієм Соломоновичем, що я повинен їхати до Москви...

Дегаєв з полегшенням відсапнув.

— До Москви?.. Цікаво... А я, знаєте, теж цими днями їду... На практику до Архангельська... А ви до Москви, надовго?.. Ой, що це?!. Хтось подзвонив...

Справді — коло парадного хтось нетерпляче кілька разів смикнув за ручку дзвоника.

— Для жандармів начебто час незвичайний, — криво посміхнувся Дегаєв.

Макар помітив, що руки йому тремтять.

— Володя, Володенька! — голосно скрикнула в коридорі Миронівна.

За хвилину Володя вже вбіг до братової кімнати й кинувся на шию Сергію Петровичу.

— Звільнили!.. Зовсім звільнили!.. Воля, брат, абсолютна воля! — захоплено скрикував Володя ще раз і ще раз обнімаючи й цілуючи брата.

— Ой, а це хто такий? — раптом здивовано глянув він на Макара.

— Це наш слуга... тобто краще сказати товариш. Е, та що там з тобою конспірувати: це товариш Макар — живе у нас нелеґально під виглядом льокая... Наші, звичайно, не знають...

Володя кріпко потиснув руку Макарові.

— Дуже радий... Дуже радий, товаришу.

— І я дуже радий, що вас звільнили... Дуже радий, — підкреслив Макар, бо йому справді радісно билося серце, дивлячись на цього зовсім ще зеленого юнака, що несподівано вирвався з ворожих лабетів. — Ну, що? Може навіть з самим Судейкіним довелося побачитись?..

— З Судейкіним?.. Ні... чи власне, що я кажу — справді, ви цілком правильно зауважили — довелося розмовляти навіть з Судейкіним... Ну... й негідник же цей Судейкін, якби ви знали!.. Д... да... А як тут у вас, Сергію?..

— У нас... та все, здається, без змін... Усе гаразд... Ліза ходить до консерваторії...

— Ха-ха-ха!.. Ти знаєш, Сергію, Судейкін теж грає на флейту. Слово чести — сам чув! Великий, кажуть, аматор...

— Та залиш ти його, хай йому абищо!.. Дався тобі той Судейкін...

Володя нервово хруснув пальцями. Світлі невинні очі його потьмарилися. В голосі забриніла якась нова, істерична нотка:

— Не можу я про нього забути, Сергію! Не можу й край .. І знаєш, чому не можу?.. Хотів тобі про це сказати на самоті... А тепер бачу, що присутність товариша Макара... Ну, одно слово бачу, що краще, куди краще сказати все зразу вам обом... Так би мовити—не по родинному, а офіційно. Просто, як двом товаришам...

— Та що сказати?.. Чого ти так зблід Володю?!.

— Я не зблід. А сказати мені треба ось що: Судейкін запропонував мені бути в нього за співробітника... Що?.. не сподівалися?.. А я вилаяв його як слід, та на тому й скінчилося...

— То чого ж так хвилюватися, Володю?.. Судейкін усім це пропонує... Нічого дивного... Правда ж, товаришу Макаре?..

— Звичайно, правда. Він іще в Києві ..

— У Києві — то інша річ... Ну, запропонував, то й запропонував!.. Я сам знаю, що це річ звичайна...

Я його вилаяв... Потім... був ще один допит... А другого дня мене звільнено, бо їм таки справді ні до чого причепитись... Але... Коли поміркувати як слід, чи маю я право відмовитися від пропозиції Судейкіна?.. Так, так: чи маю право?.. Це якраз саме й є те найголовніше, про що я хочу сказати. Ви гадаєте, ми — молодь — не знаємо, в якому скрутному стані партія? Гадаєте, ми не розуміємо, що для партії мати нового Клєточнікова зараз потрібно так, як ніколи? І от я зважився... Треба якось повідомити Виконавчий комітет. Якщо на його думку це доцільно — я піду... Так, я піду до Судейкіна й запропоную йому свої послуги... Звичайно, тільки для того, щоб Виконавчий комітет мав у ворожому таборі свою людину. А мені... А для мене буде найвище щастя стати для партії тим, чим був Клєточніков.

Запанувало важке мовчання.

Володя нервово ходив по кімнаті, Сергій, здавивши скроні руками, з-під лоба поглядав то на нього, то на Макара.

— Дурниці, Володю, дурниці! — нарешті промовив він, — такі дурниці, що просто в голову не лізе! Пам'ятаєш, ми з тобою колись про це розмовляли — ще до твого арешту? Принципово, я й зараз скажу, принципово твоя ідея не така вже й погана. Навіть більше... Але практично, практично, Володю, хіба ж можна тобі брати на себе таку... місію?.. Хіба вистачить у тебе сили волі, досвіду, спритности, щоб тягатися з таким стріляним вовком, як Судейкін... Він тебе так обплутає... Інша річ якби він звернувся з такою пропозицією до когось більше досвідченого. Ну, наприклад, до мене, абощо... Ти уяви собі... Е, та про що там казати!.. Дурниці то й край.

— Я теж гадаю, що ви помиляєтесь, — звернувся Макар до Володі, — ви хочете замінити для партії Клєточнікова, ви захопилися думкою про саможертву... Але ви забули... Наскільки мені відомо, вашого становища зовсім не можна порівнювати зі становищем Клєточнікова. Про

Клєточнікова жандарми не знали, що він революціонер, розумієте, не знали. А тому й не вимагали від нього виказів. А про вас — знають. Клєточнікова ніхто не запрошував, а він сам після багатьох місяців підготовки й чекання одержав за солідною протекцією місце дрібного службовця. Він жив зовсім ізольовано, він — як здавалося жандармам — шукав тільки заробітку й підвищень по службі. І потім, щоб виконувати те, що він виконував, щоб увесь час протягом багатьох місяців тримати Виконавчий комітет у курсі всіх справ департаменту поліції — для цього ж потрібні були не абиякі здібності, досвід і сила волі!.. А ви... Вибачте мені, але я чув — вам усього тільки вісімнадцять років... Та ще й характер у вас, будемо говорити одверто, зразу помітно, що характер у вас дуже м'який...

Володя слухав уважно. Після Макара знов довго й схвильовано говорив Сергій.

Володя стояв на своєму: треба повідомити когось з аґентів Виконавчого комітету і зробити так, як вирішить центр.

Сергій Петрович другого ж дня мав довге побачення з Златопольським, якому передав свою й Макарову думку.

Златопольський обіцяв відповідь через два дні й просив Макара покищо відкласти від'їзд до Москви.

Точно в призначений час відбулося побачення Володі з Златопольським, і той на привелике здивовання Макара сповістив, що Виконавчий комітет доручає Володі почати зносини з Судейкіним.

Ухвалено було також, щоб Володя майже нікуди не виходив з дому, хіба тільки на побачення з Судейкіним, а щоб зносини з Виконавчим комітетом через Златопольського провадив Сергій, або ще краще — Макар, якому доводилося відмовитися від мрій про Москву й залишитися в Дегаєвих.

З великою неохотою й ваганням, можна сказати проти власної волі, погодився Макар на пропозицію Златопольського — авторитет Виконавчого комітету був для нього безсуперечний.

XI

Плян Златопольського був такий: організувати за допомогою Володі систематичне стеження за Судєйкіним, довідатися, де й коли він буває, а потім убити його або підчас побачення з Володею, або при будь-яких інших сприятливих обставинах.

Володя мусів якнайдовше провадити перемови щодо свого співробітництва в секретному відділі, удавати, що він покищо стоїть далеко від революційних справ і що для важливих послуг жандармам потрібна велика підготовча робота, підчас якої Володі треба, мовляв, зарекомендувати себе в революційних колах якнайкраще.

Златопольський був певний, що Судєйкін, вірний своїй тактиці, не вимагатиме від Володі негайно ж будь-яких виказів, а обмежиться лише вимогою загальних інформацій про настрої революціонерів.

У випадку ж, коли б ці надії не справдилися, Володя мусів припинити зносини з жандармами і не гаявши часу виїхати за кордон.

У зв'язку з від'їздом Сергія Петровича на практику до Архангельська за посередника між Володею й Златопольським мав бути Макар.

Перше побачення Володі з Судєйкіним відбулося щось через два тижні після того, як Златопольський запропонував свій плян.

Про своє бажання побачитися з Судєйкіним Володя повідомив його листовно.

На відповідь дістав коротенького листа без підпису: „Особа, що вас цікавить, чекатиме вас на розі Невського й Великої Садової у неділю рівно о шостій вечора в кареті з голубими завісками".

Листа цього одержано в п'ятницю, отже до зустрічі залишалося два дні. Володя хвилювався настільки, що Макар нарешті не витримав і всупереч директивам Златопольського почав переконувати Володю одмовитися від так легковажно взятих на себе обов'язків.

Володя й слухати не хотів:

— Ні, ні, товаришу Макаре. Я не можу одмовитися. Це правда, я дуже хвилююся. Занадто. Але це нічого— потім звикну. А зате ви тільки подумайте: вбити Судєйкіна це ж така справа, що її визнають за потрібну навіть не терористи. Ви ж тільки уявіть собі скількох революціонерів він запагубив!.. Івичевичи, Валер'ян Осинський, Свириденко, Лозинський з Розовським, Щедрин, Ковальська й десятки, коли не сотні інших. Це ж просто мука знати, що Судєйкін живе й продовжує свою діяльність, в той час, коли його жертви або дочасно загинули, або терплять надлюдські муки в неволі. Ви ж тільки уявіть собі, яка це потвора: щодня, щогодини він тільки те й робить, що полює за людьми, яких визнає, не може не визнавати за чесних, ідейних! Він щодня бачить перед собою їхні страдницькі обличчя, відчуває і знає, що більшість із цих людей рокованi на смерть. Але їхні страждання його не зворушують, не хвилюють і він спокійно дивиться у вічі цим жертвам своїми гострими холодними, як жандармська шабля, очима. Ні, товаришу Макаре, не переконуйте мене! Знищити цю потвору обов'язок кожного революціонера.

— Та я ж принципово не заперечую, — стояв на своєму Макар. — Я тільки кажу, що ви надто вже перебільшуєте свої сили.

Володя обіцяв тримати себе в руках.

І справді, коли виходив з дому на побачення з Судєйкіним, здалося Макарові, хвилювався значно менше, ніж попереднього дня. Карета з голубими завісками чекала на призначеному місці.

Володя кивнув машталірові, одчинив дверці й здивовано зупинився: в кареті не було нікого.

— Сідайте, будь ласка, — поважно й здалося Володі, трохи глузливо, запросив машталір.

Володя сів, машталір зачинив дверці й карета помчала.

— До вікна! Запам'ятати точно всі вулиці, якими їхатиму, — зміркував Володя.

Але вікон у кареті не було, хоч зовні й здавалося, що вони й позавішувані голубими завісками.

Володя хотів прочинити дверці — не зміг, виявлялося, що Судейкін передбачив усі дрібниці.

Після довгого кружляння по місту карета зупинилася.

Машталір розчинив дверці, і Володя опинився в якомусь темному вузькому з високими будівлями дворі.

Брудними покрученими сходами жандарм привів його до оббитих шкірою дверей на другому поверсі, подзвонив і після того, як відчинено двері, негайно ж зник.

Володя опинився в просторій кімнаті віч-на-віч з Судейкіним. Той сидів за письменним столом, спиною до вікна й мовчки пильно дививсь на Володю своїм холодним жандармським поглядом.

Мовчання тривало кілька хвилин.

— Дуже, дуже приємно!.. Сідайте, будь ласка, — нарешті промовив Судейкін, показуючи місце коло столу навпроти себе.

Володя сів і огледівся.

Дуже близько від столу з обох боків по кутках стояли великі високі шафи з підозрілими темними віконцями:

— Певно стежать за кожним моїм рухом, — зміркував Володя, а проте... Якби зі мною був револьвер або бомба, я б його вбив.

— Н-нус, чим можу бути корисний? — вискалився Судейкін.

— Чим я можу бути корисний, — видавив з себе Володя.

— Я вже вам казав, Володимире Петровичу. Пам'ятаєте, я ще тоді казав, що шпигунів у мене скільки завгодно. Мені потрібні ідейні люди, справжні представники тієї молоді, що так нерозважно йде до революційних лав і гине без жодної користи для нашої многострадальної вітчизни. Я вже казав, що біда не в тому, що молодь прагне республіки, або конституції; слово чести, я сам конституціоналіст... Не в тому річ!.. Уся біда в терорі... Якби не було терористичних замахів — давно б уже Росія мала конституцію... Що?.. Заперечуєте?.. Та невже ж вам не відомо, що в бозі почивший імператор — запевняю вас, це факт — за кілька

годин до своєї смерти підписав був проєкт конституції. Ну, от... І коли ви питаєте, для чого мені потрібні ідейні молоді люди, я й кажу — боротися з терористичними замахами.

— Себто стежити за терористами й виказувати на них жандармам?

— Та ніж, Володимире Петровичу, який же ви, боже мій!.. Хіба ж можна так розуміти?.. Який там розшук, чи, боже борони, доносительство! Зовсім ні: просто попередження вбивства. Уявіть собі, що ви побачили, як до вашого сусіди в вікно лізуть розбійники. Звичайно, ви кинетесь йому допомогти, почнете кричати, покличете поліцію. Хіба ж це буде донос? А терористи ж, вони теж убивають. Тільки це не звичайне вбивство — своїми замахами вони затримують справу проґресу! У таких випадках навіть і в стеженні немає нічого ганебного.

— Служити у вас я зможу тільки з умовою ніколи ні на кого не виказувати, — промовив Володя так чітко й спокійно, що навіть сам здивувався, що так добре грає свою ролю.

— Та запевняю ж вас — викази не потрібні! Я навіть можу вам дати урочисте зобов'язання, що ваша допомога нам ні в якому разі не буде причиною загину того чи іншого з революціонерів... Навпаки!.. Вам же добре відомо, що нам потрібні не люди, що наміряються вчинити замах, не самі терористи, а так би мовити, їхні справи, їхні технічні засоби... Ну, от, наприклад, ви довідуєтесь, або ще краще — берете участь в організації якогонебудь підкопу абощо. Повідомляєте нас. Ми, звичайно, почнемо стежити, дамо можливість закінчити підкоп, але до злочину, звичайно, ні в якому разі не допустимо. Наша мета така: нехай терористи витратять на цю справу гроші, енерґію, час — а їх потрібно не мало, а тут ми їм і перешкодимо. Навіть людей при цьому не будемо арештовувати. Хай собі зникають хоч за кордон абощо... Ну, що переконав я вас?

— Невже він такий йолоп, що сподівається вхопити мене на цей гачок? — подумав Володя.

— Ой, ой!.. пробі! — почувся за стінкою зовсім близько приглушений стогін.

Володя здригнувся.

Судейкін роздратовано подзвонив три рази. Стогін припинився.

— Вибачте, Володимире Петровичу, маленька помилка кивнув Судейкін у той бік, де певно когось катували. Ви певно гадаєте, що там якась катівня, що когось із ваших товаришів беруть на тортури? Слово чести, нічого подібного! Це просто вчили одного негідника добровольця: прибіг з доносом, щоб одержати три карбованці!.. Якісь дами поїхали на Волкове кладовище й поклали вінок на могилі свого родича, а він, негідник, набрехав тут, що то могила одного політичного злочинця. Тепер прийшов за нагородою. А ми, звичайно, перевірили та й усипали йому по перше число. Хай знає, що таке „Добровільна охорона". Ох, буде ще мені морока з цими добровольцями!.. Ви чули, звичайно, про цю „священу дружину"? Ставлять собі за мету таємну охорону царя й престолу. При дворі користуються величезним впливом. А на мою думку це така установа, з якою треба боротися не менше, ніж з терористами: перешкоджають нам на кожному кроці. Доносять, вимагають арештів, навіть тоді, коли нам це зовсім непотрібно, навіть шкідливо. Коштів витрачають куди більше, ніж ми. А це ж сотнями тисяч, мілійонами пахне!.. Не я буду, коли не доб'юся, щоб його величність розігнав цю... банду...

— Ого, певно таки допекли йому! — подумав Володя і ледве стримав себе, щоб не посміхнутися.

Судейкін помітив, що справляє не зовсім таке враження, як хотів:

— Та й ваші — революціонери теж хороші: самі лізуть у вічі тим добровольцям!.. Конспіратори!.. Бачили ви, як „обережний" революціонер пильнує, щоб за ним не стежили?

Судейкін раптом схопився з місця й зробив рух лівою рукою, ніби насовуючи бриля на самі очі. Потім зігнувся, засунув руки в кишені, ніби тримаючи однією рукою револьвер, а другою — проклямації, і раптом злякано озирнувся... ступив ще кроків два і знов озирнувся.

Володя нервово скривився. Він чекав од Судейкіна дальших пояснень щодо співробітництва в секретному відділі, напружував усю свою волю, щоб триматися спокійно й не сказати чогось зайвого, а Судейкін, як на зло, ввесь час скеровував його увагу в інший бік.

— Д... да, — протягнув він, знову сідаючи до столу.— Все ж таки перемогти добровольців у мене є не абиякі шанси. О, я зовсім не така вже й дрібна фіґура, як вам здається! Цими днями навіть мав щастя бути на прийомі в його величности!.. Слово чести не брешу. Як привели ото мене в царські покої я сторопів, сторопів як школяр. Але нічого, його величність навіть руку подав мені. „Я, каже, про тебе чув, одобряю, я, каже, на тебя покладаю надії..." Слово чести так і сказав: „покладаю надії". А його сіятельство граф Победоносцев той просто по-діловому: „Не давайте, каже, пощади анархістам. Георгіє Петровичу! хай вам бог помагає.. А в разі чого звертайтесь просто до мене".

Я вам це все для того кажу, — ніби схаменувся Судейкін, — щоб ви не подумали, що співробітничати зі мною це якась дрібниця. Справді на сьогодні в мене навіть чину підполковника ще нема, але хто знає, що буде через півроку, через рік? Ну, що ви на це скажете, Володимире Петровичу?

Володя мовчав. Придумана ним ще за кілька днів до побачення фраза: „Я хочу вступити до вас на службу, але не маю зв'язків з революціонерами й чекаю від вас інструкцій" — якось не зривалася йому з язика.

Судейкін пильно подивився Володі в вічі:

— Я бачу, Володимире Петровичу, у вас сьогодні нема настрою... Ну, що ж це буває... Другим разом поговоримо докладніш. А тепер ось вам мої вимоги: щомісяця ви мене інформуватимете про настрої в рево-

люційних колах. Розумієте — тільки про настрої. Щодо чогось більш серйозного я ще поміркую. Платню одержуватимете поштою. Про час і місце побачень я вас сповіщатиму запискою, через посильного. На випадок, коли б ви схотіли побачитися зі мною позачергово напишіть на таку адресу: Головний поштамт, до вимоги, Кіндратові Скандракову. Ну, а тепер, покищо — адьє.

Судєйкін подзвонив, з'явився жандарм, Володя, немов сновида, зійшов з ним по брудних сходах у знайомий вогкий і темний двір і сів у карету з голубими завісками.

XII

І друге й третє побачення Володі з Судєйкіним мали такі ж самі наслідки, як і перше: та ж сама карета з голубими завісками, та ж сама кімната з таємничими шафами, і такі ж самі самозадоволені орації Судєйкіна з натяками на його зв'язки у „вищих сферах“ та на кончу потребу боротьби з терором в інтересах „проґресу“.

— Він мене остаточно замучить цією непевністю, — казав Володя Макарові, — увесь час щохвилини чекаєш від нього якоїсь пропозиції, якоїсь вимоги, чогось страшного, напружуєш усі сили, щоб бути готовим, щоб не зробити якоїсь помилки, не сказати чогось зайвого. А він від одної сторонньої теми переходить до другої, і здається не буде цьому кінця краю. Останніми днями я майже зовсім не сплю: все думаю, все міркую — чи не можна б на черговому побаченні скінчити все остаточно? Уявляю, як я візьму з собою револьвер, сяду в карету — вони ж не обшукують. Але вистрелити не встигну — не дадуть: стежать — усім своїм єством відчуваю, що стежать за кожним моїм рухом. Та хоч би й вистрелив — однаково, він же ще в Києві, кажуть, носив кольчугу... І кинджалом теж нічого не зробиш — не вистачить сили й спритности. А він же міцний, огрядний, мускулястий... Якби якась нова зброя... динамітний набій якийсь... такий, щоб причепити під одежою непомітно, увійти, переконатися, що Судєйкін тут, у кімнаті, і — відразу ж, тієї ж миті — гуп об підлогу!..

— Ех, не те це, не те, Макаре, — болізно посміхався Володя, — але я вже не можу, не в силі одігнати від себе цих думок. Невже ж немає засобів знищити цю потвору? Ви ж тільки уявіть: Судєйкіна б знищив я, Побєдоносцева, Стрельнікова — хтось інший. І все це, щоб легко без перешкод, щоб кожний революціонер міг орудувати цією зброєю. Я чув, що в Кибальчича була така ідея — літак. Зробити кілька таких літаків, навантажити їх динамітними набоями, тероризувати, знищити ввесь царський дім, увесь уряд...

— Я теж колись мріяв про щось подібне, Володю. Але це нагадує мені про тих несвідомих робітників, що вважають ніби все зло на фабриці — від лихого управителя, а не від усієї капіталістичної системи в цілому. Звичайно, я не проти „нової зброї“ в вашому розумінні... Звичайно, Судєйкіна треба знищити... Але знищити тільки для того, щоб легше було кувати справжню нову зброю, про яку ми на жаль забуваємо...

— Тобто про що забуваємо, Макаре? Ви щось плутаєте: щоб забити Судєйкіна — потрібна нова зброя, а щоб її кувати — треба забити Судєйкіна? Так, чи що?..

— Може й так. Щоб знищити Судєйкіна — потрібний динамітний набій, або щось подібне, а щоб остаточно розвалити всю їхню систему, увесь лад, — потрібна міцна організація робітників. Ось про що ми ввесь час забуваємо, Володю.

— Не забуваємо!.. Ні в якому разі не забуваємо, а знаємо, на власній шкурі знаємо, що поки існує Судєйкін, поки уряд не йде на уступки — єдина зброя революціонерів — брудна, важка, неприємна, але єдина — це терор. Ох, якби ви знали, як тяжко, як часами огидно мені відчувати, що саме я — Володимир Дегаєв, а не хто інший, повинен знищити Судєйкіна. Бруднити руки кров'ю цієї гадини... Фу, яка гидота!.. Інколи мені здається, що я захорію... що я вже захорів...

Володя не перебільшував. Макар щодня з тривогою помічав як марніє й блідне юнак, як нервовість його починає переходити всі межі.

Макарові самому було не легко: ніби якась хорість подолала його. Як найкраще зорганізувати знищення Судєйкіна? Як прискорити вбивство? Чи можливо, щоб Судєйкін був знищений, а Володя врятувався? Всі ці думки не давали спокою, й боротися з ними, думати про щось інше, часами було не під силу.

Макар звик почувати себе салдатом революції. Того, що друзі — інтеліґенти називали особистим життям, у нього не було майже зовсім. У Володі ж — він знав — була й приятелька Віра, через яку Макар познайомився з Дегаєвим, були й інші молоді прагнення й пориванння.

А головне — Макар це зразу ж помітив — не було твердої, непохитної сили волі.

Мучити юнака, посилати чи не на вірну смерть без надії на успіх здавалося Макарові неприпустимим.

— Та хіба ж тобі ще й досі не ясно, — переконував Макар Златопольського, — що треба негайно ж, не зволікаючи, припинити цю справу?

Але Златопольський твердо стояв на своєму: зносин з Судєйкіним через Володю не припиняти.

— Звичайно, — казав Златопольський, — великих надій на цього юнака покладати не треба. Судєйкін грається з ним, як кішка з мишою. Його справжня мета — простежити через Володю когось із членів Виконавчого комітету. Тільки ми ще побачимо — хто за ким скоріше простежить. Поки ще він так улаштовує свої побачення, що вбити його — чи то Володі, чи то кому іншому з нас — неможливо. Але все ж таки ми вже й зараз маємо маленьку зачіпку: простеживши за каретою з голубими завісками, можна принаймні довідатися про той будинок, де вони зустрічаються.

— А коли це будинок департаменту поліції? Хіба ж це наблизить нас хоч на крок до мети?

— Коли департаменту — можливо, що й не наблизить, А коли не департаменту? Коли це будинок, на який можна зробити напад?

— Навряд, щоб Судєйкін був такий необережний.

— Буває й на старуху проруха. Він любить перевдягатися, міняти приміщення. Тут досить якоїсь дрібної помилки, і це дасть нам нові шанси. Та й при тих умовах, які вже ми маємо, коли хочеш, затримка тільки за новою зброєю, про яку мріє Володя. Я розмовляв з нашим техніком. При наявності певних умов можна зробити такий динамітний набій, щоб Володя сховав його під одежою. Але це справа складна, і насамперед вимагає багато часу. Ми про це ще поміркуємо. А тепер — найголовніше, щоб Володя швидко звикав до своєї ролі та наскільки можливо — заспокоївся.

— Навряд чи він коли заспокоїться...

— А не заспокоїться — тоді побачимо.

Звичайно, такі розмови не задовольняли. Але впертість і самовпевненість Златопольського, а найголовніше — заява його про можливість хоч і не швидко виготувати динамітний набій — переконували Макара, що шанси вбити Судєйкіна все таки є.

Макар давав собі слово почекати, ще раз зважити всі обставини, і дедалі все більше переконувався, що успіх усієї справи в значній мірі залежав від Златопольського. Найголовніше, щоб не простежили за Златопольським, — думав Макар, — мене хоч і арештують — біда невелика, а от коли візьмуть Савелія...

Що Златопольський на той час був єдиним представником Виконавчого комітету в Петербурзі — Макар не знав, але йому добре було відомо, яких великих втрат зазнала Народня Воля протягом останніх місяців, і він ні за що на світі не простив би собі, якби через якусь необережність випадково спричинився до провалу Златопольського. Про це Макар не забував ні під час побачень з Савелієм, ні тоді, коли доводилося просто грати ролю льокая й вичікувати.

На жаль це вичікування нерідко тривало цілими тижнями. Хвилинами воно здавалося Макарові нестерпним.

Володя, з яким спершу можна було час від часу поділитися думками, де далі ставав усе нервовіший і мовчазніший.

Цілими днями й ночами він щось читав і писав у себе в кімнаті, намагаючись по можливості не виходити з дому: шпиги Судейкіна стежили за кожним його кроком.

Макар щодня помічав їх або під вікнами, або на протилежному боці вулиці, або десь поблизу.

Особливо кидався в вічі один — пристойно одягнений — у сірому брилі, в розлітайці з модної крамниці, з зонтиком, або з паличкою — в залежності від погоди.

Він тримався, як треба було добродієві його стану, але бували випадки — не витримував ролі, обходився без хустки до носа, крутив з махорки „собачу ніжку" або забігав до сусіднього трахтиру за „підкрепою".

Але Макарові з самого початку кинулися в очі не ці дрібниці, а вся постать шпига з характерним нахилом голови — трохи вбік і вперед, його рисячі гострозорі злодійкуваті очі й закручений стрілкою білявий вус.

Макар кілька разів пробував переконатися, чи не стежать часом шпиги не тільки за Володею, а й за Лізою й за ним, Макаром. Але шпиги ставилися до нього так само, як і до двірника й до інших льокаїв з їхнього двору: дивилися на них мов на порожнє місце.

Це було дуже відрадне явище. Проте Макар не заспокоювався на цьому й час від часу перевіряв свої спостереження.

Одного разу, коли він з метою перевірити шпигів, подався на прогулянку — його чекала велика спокуса.

День видався на диво соняшний, веселий. На вулицях, а особливо на Невському, була сила народу.

З напівсвідомою насолодою, вбираючи в себе різноманітність юрби і гомін великого міста, Макар без мети йшов по волі соняшним боком вулиці.

Він майже забув і про шпигів, і про родину Дегаєвих, і про Судейкіна, і про те як тяжко йому жити самітником, місяцями чекаючи можливости вирватися з багна, „судейкінщини", щоб почати широку пропаґанду серед робітництва.

Гомін вуличної юрби ніби заколисував, ніби притлумлював усі почуття.

Аж раптом Макар здрігнувся й підвів голову. Щось неприродне почулося в гомоні міста. Щось ніби знайоме, але неприродне. Макар прислухався, подумав:

— Здалося певно.

І тої ж миті почув притлумлений, ледве чутний знайомий мотив:

Гей, вернися, Сагайдачний...
Гей, вернися, Сагайдачний —
Віддай тютюн, люльку, візьми свою жінку,
Необачний...
Не-о-бач-ний...

Макар напружив увагу й побачив, що спереду за кілька кроків іде досить неохайно одягнений широкоплечий високий студент. Цілу копу його русявого волосся ледве прикривав легенький брилик непевного кольору. Зовсім не звертаючи уваги на людський потік, що шумував навколо, студент стиха наспівував, чи вірніше мурчав собі під ніс, похитуючися в такт пісні:

Гей хто в лісі — озовися,
Хто в зеленім — відгукнися —
Та викрешим огню, та закурим люльку —
Не журися...

— Василь, Конашевич! — ледве не скрикнув Макар.

Сумніву не було — це був Конашевич, колишній київський приятель Макара, веселий заводіяка й відважний революціонер, що керував гуртком учнів реальної школи в Ромні, а потім перебрався до Києва, брав участь у пропаґанді серед робітників Арсеналу й, здається, був причетний до організації Південно-російської спілки робітників.

Макарові було відомо, що за керівництвом того ж таки Судейкіна Південно-російську спілку на весні цього року погромлено, що взято друкарню спілки, арештовано проводирів — Ковальську, Щедрина, Софію Богомолець і багатьох інших.

Від Конашевича напевно можна було довідатися про всі київські новини, не кажучи вже про те, що Макар

був би страшенно радий просто поговорити з самим Василем, якого дуже любив за його веселу вдачу, відвагу й безпосередність.

Але Макар не піддався спокусі: в його становищі це було б неприпустимою неконспіративністю.

Пам'ятаючи твердо, що про його перебування в Петербурзі не повинен знати ніхто, крім Дегаєвих і Златопольського Макар зупинився й поволі знехотя пішов назад.

Але довго ще брииіло йому в ушах:

Гей, хто в лісі — озовися...
Хто в зеленім — відгукнися...

І згадувався чомусь високий берег Дніпра, тихий весняний вечір, безжурна, тоді ще недосвідчена в революційних справах молодь і оповідання Конашевича про славетного козацького гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного, якого Василь уважав за свого пра-прадіда.

XIII

Дома Макара чекала неприємність: у кватирі, безумовно, був хтось чужий...

У коридорі валялося кілька недбало покинутих корзинок і чемоданів, на меблях у вітальні лежала одежа, диван був завалений пакунками.

— Певно приїхав хтось, — зміркував Макар і подався до себе в кухню.

На мотузці, де стара Миронівна в ряди-годи вішала білизну, теліпалися рожеві панталони.

— Може Ліза повісила? — Ні, не Ліза — це зовсім не пасувало б до її кокетливо-таємничого поводження.

— Доброго здоров'я, товаришу Макаре!.. Ну, як вам тут жилося?..

Макар озирнувся й, побачивши Сергія Петровича, поздоровкався досить похмуро.

— А це що? — остовпів Сергій Петрович перед рожевими панталонами. Невже Люба?.. Ох, Люба, Люба!..

Ну хіба ж можна!.. Ну, знаєте, я б цього нікому не вибачив, крім Люби...

— Ви це про кого, Сергіє Петровичу?

— Та про Любу ж, про дружину мою, Любов Іванівну. Хіба ви ще не чули, що я одружився в Архангельську? Володя каже — міщанка. Але Володя ж у цих справах... Хе-хе-хе... як десятилітній хлопчик... Ну, от, одружився. І знаєте, скажу по щирості — дуже щасливий. Ви не насуплюйте брів, Макаре, Любов Іванівна не з революційної родини, але я їй скажу, чи краще сказати... Нічого не скажу, і все буде гаразд, так, як і досі. Я її просто попрошу ні за чим до вас не звертатися, і вам буде так само, як і до нашого приїзду. Ну, а ви ж як?.. Як Савелій Соломонович... Я вже з Володею розмовляв... Діло швах... Ех, плюнути б на це все та за кордон!..

— Тобто кому за кордон?..

— Та кому ж, як не Володі?.. Розплюватися з Судейкіним і край. Або, щоб замінив Володю хтонебудь...

— Наприклад?..

— Та хочби й я, наприклад!.. Ну, може не я, то хтось інший. Ух, неприємна це справа! Треба буде таки щось намислити. А в мене, знаєте, сила вражінь з Архангельську... Практика, знаєте, дуже корисна річ... А як там крадуть на залізниці, якби ви знали!.. Просто жах бере...

— Серж! а Серж!.. Скоріше!.. Я не можу розпакувати мого несесера! — різко закричала з кімнати Сергія Петровича незнайома жінка.

— О... чуєте?.. Вона не може розпакувати несесер!.. Біжу... Вибачте... Я забіжу потім... У вас певно справ сила-силенна.

Сергій Петрович зник. Зайшов він до Макара в кухню лише другого дня і то ненадовго — знов перебила Любов Іванівна.

Ця жінка дуже швидко рішуче прибрала до рук усю родину: Ліза зовсім закинула своє фортеп'яно, мати Дегаєвих якось занадто швидко зібралася й поїхала

з старшою донькою Наталею Петровною до Харкова — до зятя, Володя ввесь час мав якийсь винуватий вигляд, а про Сергія Петровича й казати нічого — він уже був не колишній Сергій, а завжди готовий до послуг Любови Іванівни — спритний Серж. Навіть костюм на ньому сидів якось не так, як до від'їзду на практику, а тепер уже по новому пов'язана краватка рішуче нагадувала — це „Серж".

Саму Любов Іванівну Макар бачив дуже рідко. Вона або валялася в ліжкові, примушуючи Сержа носити їй каву з коржиками й тістечками, або їздила десь по крамницях чи по театрах. Вдягалася за останніми вимогами моди, нещадно пудрилася, витрачала на дрібниці певно чи не сотні карбованців і читала, наскільки Макар міг помітити, тільки одного Поль-де-Кока в російському перекладі.

Вона ніколи не зверталася до Макара, ніколи йому нічого не загадувала, навіть намагалася зовсім не заходити до кухні, певно суворо додержуючися вказівок Сергія Петровича.

Але Макар з перших же днів чомусь зненавидів цю жінку, і не раз помічав за собою бажання знов і знов викривати в ній щось неґативне.

І хоч рішуче нічого особливого не було в цій звичайній жінці, в її трохи занадто рожевому обличчі, в її трохи довгуватих руках, в її на цілу голову вищій од Сергія Петровича і вайлуватій постаті, — проте Макар почував, що після приїзду Любови Іванівни він не довго витримає ролю льокая.

Думки про від'їзд до Москви знову почали його турбувати, все гостріше й гостріше ставало бажання вирватися з осточортілої деґаєвської кухні й повними грудьми набрати свіжого повітря — нових вражінь, нових не „судейкінських" плянів.

А Сергій Петрович ще більше розпалював цю жагу. Як і раніше, він був надзвичайно діяльний і енерґійний, розповідав силу цікавих новин про настрої при царському дворі, про жандармів — взагалі про ті „сфери", з яких

міг одержувати відомості ні в якому разі не безпосередньо.

— І звідки ви це все знаєте, Сергіє Петровичу? — не раз дивувався Макар і на відповідь завжди чув те ж саме:

— Інформація, товаришу Макаре, інформація!..

Інколи Сергій Петрович загадував, щоб Макар переказував деякі з новин Златопольському.

Одного разу щось уже в кінці листопада — в день чергового побачення Володі з Судейкіним, Сергій Петрович розповів про надзвичайний випадок з аґентами „Священої дружини".

— Ви ж певно чули вже, товаришу Макаре, про цю занадто вже таємну придворну організацію.

Про ту, що Судейкін її ненавидить за конкуренцію, а цар „про всяк випадок" підтримує. Тепер вона остаточно оформилася. На чолі стоїть центральний комітет, що керує організаційною та виконавчою комісіями. Щоб керувати всім внутрішнім розшуком, організовано „опікунства" в Петербурзі та в Москві, а також районові інспектури в провінції. Керівництво закордонною аґентурою зосереджено в руках відомого царевого фаворита графа Шувалова. На чолі опікунства стоять опікуни, що керують роботою „п'ятірок", до яких набирають усяку шантрапу, що бажає підробити на боротьбі з революцією.

— Досить цікава схема...

— Щеб пак! Не даром вона сидить у печінках Судейкіну, як каже Володя... Але певно вже недовго сидітиме!.. Уявіть собі такий факт. Ви його неодмінно запам'ятайте й перекажіть Златопольському. Уявіть собі—центр петербурзького опікунства довідується, що його аґенти арештували невловиму може страшнішу від Желябова й багатьох інших революціонерів — теперішнього вождя Виконавчого комітету „Венеру революції" — Віру Філіпову (Фіґнер).

Ну, хіба це не успіх, хіба не досягнення?... Звичайно, всі — на десятому небі, цар, кажуть, на першу звістку так хильнув, що потім водою одливали...

„Нарешті таки, каже, арештовано эту ужасную женщину!“ Аж виявилося таке: на початку цього місяця аґенти „дружини“ схопили й арештували в Парголові, в парку, якусь дівчину. Заявили їй, що вона Віра Філіпова... „Бога ви не боїтеся — я ж Македонова — донька місцевого лікаря, його ж усі тут знають!“ — плаче перелякана дівчина.

„У департаменті розберуть!“ — відповідають спритні аґенти.

А Судєйкін, тобто я напевно не знаю, чи Судєйкін, чи хтось інший, раптом повідомляє: „З наведеного розсліду виявилося, що затримана жінка є дійсно дочка лікаря, Марія Михайлівна, тобто та сама особа, за яку себе визнає. Цей факт, окрім інших осіб, стверджує також місцевий урядник Косач та присяжний повірений Мосолов з нотарем Закревським, що знають Македонову змалку“.

— Уявляю собі, що сталося з царем, після цієї новини! — зареготав Макар.

— Йому що?.. Певно знов хильнув коньячку та й край. А от „дружинникам“ певно це марно не минеться.

Макар хотів щось зауважити, аж раптом з чорного ходу з'явився Володя.

Блідий, аж зелений, він важко дихав і мовчки сів коло Макара на лаві.

— Ти що?.. Тільки що від Судєйкіна? — схвильовано запитав Сергій Петрович.

— Так... усе скінчено!.. Треба за кордон якнайшвидше...

— Як, за кордон? Та що сталося?..

— Він сьогодні був якийсь занадто рішучий і... поводився грубіянські... „Ви, — каже, — занадто вже довго одержуєте платню, а нічого не робите. Тридцять карбованців щомісяця — це не дурниця! І потім, — каже, — я зовсім не помічаю, щоб ви хотіли виправдати моє довір'я...“ А я йому... Знаєте, це я надзвичайно вдало сказав, так, знаєте, енерґійно, рішуче й спокійно, головне цілком спокійно: я, кажу, цілком серйозно дивлюся на

ті зобов'язання, що взяв перед вами на себе, але я нічого не знаю, не можу знати, бо мені страшно з дому вийти, ваші аґенти стежитимуть за невинними людьми, яких я побачу, донесуть вам, а ви їх заарештуєте.

— Ну, а він на це що?

— Дам, каже, наказ, щоб за вами не стежили.

— А ти?

— Я мовчу. Раптом він підхопився та як гаркне: „Негайно, не сходячи з місця, кажіть — де й що на сьогодні готують терористи!..“

— Ач — гадина! — не втерпів Макар.

— Треба сказати щиро — я аж здрігнувся... Я був переляканий... І він це помітив... І може якраз те, що він помітив мій переляк — допомогло мені.

— Ну, як, кажу, ви не розумієте, що в моєму стані, хоч би я й хотів — я нічого не можу знати про терористів! От, кажу... От, кажу, якби ви допомогли мені виїхати за кордон там би я швидко довідався... про все...

Макар підхопився й нервово забігав з кутка в куток.

— А він, гадюка, певно зрадів?

— Дуже зрадів. Зразу полагіднішав. „А це ідея, каже, слово чести, каже, подобається мені ваша ідея! Дамо вам і пашпорт, і гроші... Тільки, каже, з пустими руками з-за кордону не повертайтеся. Неодмінно, щоб познайомилися і з Тигричем, так і каже „з Тигричем“, а не з Тихомировим, і з Вірою Засуліч, і з Лавровим, і з Дейчом, і з Степняком.“

— Серж, а Серж!.. Де ти там?.. Час уже спати! — роздратовано закричала з кімнати Сергія Петровича Любов Іванівна.

— А справді, пізно вже. Ходімо, Володю, — захвилювався Сергій Петрович, — ранком про все порадимося... Спіть, товаришу Макаре...

Вони пішли, а Макар цілу ніч повертався з боку на бік, міркуючи про становище, що утворилося, і мимоволі радіючи, що нарешті таки йому певно буде можливо залишити родину Дегаєвих і податися до Москви.

XIV

Рік 1881 був чи не найтяжчий для царського уряду: після 1 березня всі чекали дальших революційних виступів, нових замахів, селянського бунту. Пануючі кляси були охоплені жахом. Апарат державної влади здавався не дуже то придатним для боротьби з революцією. Цар Олександер III був переляканий і розгублений до краю. Він то плакав і погоджувався з тими, хто казав, що слід об'явити конституцію, то кидався в обійми „мракобісові" Побєдоносцеву, який запевняв, що тільки тверда влада й жорстокі репресії проти революціонерів — звичайно, за допомогою „всемогутнього" бога — врятують і царя, і самодержавство.

Сидячи в гатчинському палаці під охороною численного війська й цілої системи застав і кордонів, Олександер III здавалося міг почувати себе в небезпеці, але він не заспокоювався. На диво забобонний і полохливий, він ніяк не міг позбутися звірячого жаху перших днів свого царювання. Чутка, нібито забитий цар як тінь блукає в Казанському соборі, віщуючи своєму синові наглу смерть,—увесь час не давала новому цареві спокою.

Він щодня з погано прихованим острахом вислухував довгі реляції про нові арешти, про боротьбу з революціонерами й особливо про чергові успіхи Судєйкіна, що своїми вдалими заходами, своїм пляном посіяти провокацію й зрадництво в революційних колах викликав у царя вигуки подиву й захоплення.

Судєйкін знав це й старався.

Старалися й інші і „Священа дружина", і Побєдоносцев, і всі, що були, так би мовити, під його „ідейним впливом". Реакційна преса високо підвела голову, закликаючи всі громи небесні на „крамолу". Заворушилися й широко розгорнули свою ганебну діяльність різні пройдисвіти „схимники", манахи, „завжди готові до послуг вірнопіддані".

З благословення „найсвятішого" синоду попи почали шаленну агітацію проти крамоли, вичитуючи по церквах

спеціяльно сфабриковані Побєдоносцевим молитви й ектенії—„О єже не пом'януті гріхів і беззаконій наших- і потребиті од нас всі неїстовиї крамоли супостатів" і т. інш. і т. інш.

З благословення того ж Побєдоносцева почалося своєрідне „ходіння в народ" вірнопідданих аґітаторів, що сіяли й розпалювали ненависть і ворожість до євреїв. Почалися єврейські погроми. Громили в Києві, в Баку, на Полтавщині, в Єлісаветграді, в Одесі...

Але найголовнішу увагу звернено було на організацію охорони: за петербурзьким „відділом охорони державного ладу й спокою" утворено московський, потім варшавський.

4 вересня 1881 року було опубліковано „Положення про підсилену та надзвичайну охорону", яке фактично віддавало всю країну під гніт необмеженої сваволі генерал-губернаторів, надаючи їм прав головнокомандувачів під час війни.

Арешти, заслання, суди й слідства в політичних справах провадили з порушенням елементарних громадських прав, з неймовірною безглуздістю й жорстокістю.

Особливо вславився цим військовий прокурор генерал Стрєльніков, що мав надзвичайні повноваження й чинив у Одесі й Києві справжні спустошення масовими трусами й арештами.

Прокурора Стрєльнікова Макар пам'ятав добре. Кожна звістка про вчинки цього сатрапа нагадувала Макарові Київ, збройний опір на Жилянській, Лук'янівську в'язницю, допити, судовий процес, вирок—каторга на 20 років — і найголовніше, найнезабутніше: смертну кару над Валер'яном Осинським, Брандтнером і Свириденком.

Більше як два роки — Сибір, утеча, московський підкоп, вибух у Зимовому палаці, арешт Олександра Михайлова, Макара Тетьорки, останнє побачення з Сонею і багато-багато інших подій і переживань минуло з того часу, а сухорляву маленьку постать прокурора Стрєльнікова, його непогамовану злість до підсудних, його бажання засудити до смертної кари навіть невинних —

Макар пам'ятав так ясно й чітко, ніби все це було лише кілька днів тому.

Прокурор Стрєльніков, жандармський капітан Судєйкін — у цих двох запеклих ворогах революціонерів для Макара ніби концентрувалося все зло самодержавства.

Але він ніколи не забував, що зло не в окремих хоч будь-яких особах, а в цілій системі клясового суспільства.

І тому то так важко було йому дати Златопольському згоду на участь у знищенні Судєйкіна, тому то ввесь час тривожила його думка про кончу потребу їхати до Москви, працювати серед робітників.

Макар переконував себе, що вбивство Судєйкіна значно полегшить революційну роботу надалі, і що не використати хоч будь-якої, навіть незначної, можливости знищити Судєйкіна — було б злочином.

Але з першого ж дня він почував, що йому задушно в дегаївській кухні, що він довго не витримає і головне, що надії Златопольського на Володю — марні.

— Скоріше б, скоріше б якийсь кінець, хоч невдалий — аби кінець! — хвилинами признавався собі Макар.

Одночасно тривожила й думка про долю Володі:

— Чи виплутається?. .

І раптом — згода Судєйкіна відрядити Володю за кордон. Володя — врятований, Макар — вільний.

Негайно ж Макар умовився з Златопольським про свій від'їзд до Москви.

Про всяк випадок ухвалили, щоб Макар сказав двірникові й іншим знайомим, що він виїздить на батьківщину в особистих справах і що повернеться, треба гадати, не скоро.

Сфабрикували й заплутаного листа від вигаданої сестри Макара Олени з невідмінними „а ще вклоняється вам, любезний братіку, такий то й така то“, і двірник аж кілька разів з великою цікавістю прослухав цього листа, глибокодумно колупаючи пучкою в носі.

Тепер він майже щодня одвідував Макара, просиджував довго й докраю набрид своїми порадами щодо поводження в дорозі „на чугунці“ й навіть у себе на селі.

Макар ледве примушував себе вислухувати його балаканину і нетерпляче чекав від'їзду.

Після того, як Володі видано було закордонний пашпорт, Макара затримувало тільки одно: конча потреба побачитися з Теллаловим, який нещодавно прибув із Москви й достеменно знав усі московські справи.

Златопольський рекомендував його Макарові, як одного з найвидатніших революціонерів.

Петро Абрамович Теллалов севастопільський міщанин, скінчив Ришельєвську гімназію в Одесі й кілька років був студентом гірничого інституту в Петербурзі. Восени, 1874 року, як одного з керівників студентських заколотів, Теллалова вислано до Костромської губерні. Пізніше він провадив революційну роботу в Харкові, де був за старосту нелеґального клюбу, приєднався до народовольців і допомагав організаторам замахів на Олександра II на півдні. Після виказів зрадника Гольденберґа, Теллалов утік із Харкова й опинився через деякий час у Москві, де виявив себе як надзвичайно талановитий організатор робітничих гуртків. Людина ще досить молода — 28 років — Теллалов був чудовий промовець і користувався великим впливом серед робітників. З доручення Виконавчого комітету разом з Халтуріним він утворив міцну московську робітничу групу Народньої Волі.

Побачення Макара з Теллаловим відбулося в одному з трахтирів за Нарвською заставою.

Златопольський заздалегідь замовив у трахтирі окрему кімнату, і коли Макар годині о сьомій вечора зайшов до трахтиру — і Теллалов, і Златопольський — перший з чорною, а другий з рудою бородою — обидва в одежі заїжджих купчиків, у високих чоботях, у синіх чумарках стрижені в скобку — вже сиділи за самоваром і закускою. Тут же, більше для декорації, ніж для вжитку, стояв штоф „казьонного вина“.

Макар з холоду й від хвилювання ледве не опікся гарячим чаєм, але ділова розмова, яку розпочав Теллалов, примусіла Макара забути і про чай, і про холод, і про небезпеку цього нелеґального побачення.

— Пашпортове бюро й друкарня працюють нормально. Цими днями виходить № 3 з Робітничої Газети. Робітничою групою керує Степан. Як буде після його від'їзду — не знаю... Ви, товаришу Макаре, цікавитесь, як стоїть справа з організацією робітників? — Пропаґанда йде приблизно на тридцятьох пунктах. Під „пунктом“ ми розуміємо певний куточок діяльности: або майстерня, або фабрика, де є зв'язки, або просто кілька робітників різних професій, що створюють гурток. Скільки саме робітників зв'язано з нашою групою — сказати важко,— є пункти по вісімдесят чоловіка, а є й по два-три. Гадаю, що набереться сто двадцять — сто тридцять чоловіка. Читають і вивчають книги: Михайлова — „Пролетаріят у Франції“, Бехера — „Робітниче питання“, нелеґальне видання Лясаля — „Праця та капітал“, окремі твори Костомарова, Семевського... Знайомимо робітників з історією Великої французької революції, з Паризькою Комуною. Викладаємо теорію цінности Маркса. Деякі з товаришів поскладали чудові підручники. Тільки ви не подумайте, що справа посувається швидко, без перешкод: працювати надмірно важко. Та й то ще тому, що жандармерія покищо не встигла створити в Москві таких умов, як тут, або в Києві, або в Одесі. Відрядять до Москви хоч би того ж Стрєльнікова, і тоді тільки одна порада — терор.

Теллалов зідхнув:

— Мені казали, товаришу Макаре, що ви дуже б хотіли поїхати до Москви?

Макар кивнув головою.

— Звичайно, це залежить од вас. Але Степан казав Виконавчому комітетові, що ви могли б бути корисні ще в одній справі.

— Який Степан?..

— Степан Халтурін. Ви, я чув, його добре знаєте... І він вас теж. Він казав, що жив у вас та в Макара Тетьорки після вибуху в Зимовому палаці. Ну, от... Передавав вам привіт і порадив звернутись до вас у справі замаху на Стрєльнікова в Одесі... Звичайно

там будуть ще люди... Що ж до вас, то, звичайно, в разі вашої згоди — раніше, ніж працювати в Москві, вам доведеться побувати в Одесі. Власне про це Виконавчий комітет і доручив мені з вами поговорити.

Макар розгубився від несподіванки:

— Вибачте, я не зовсім вас зрозумів... Комітет пропонує мені взяти участь у замаху на Стрєльнікова?.. Ну, а Халтурін же як?..

— Виконавчий комітет доручив цю справу Степанові й Вірі Миколаєвні. Буде й ще кілька товаришів... У тому числі й ви, коли дасте згоду...

— Ні, я власне не проте: я хотів спитати, невже Халтурін погодився покинути робітничу групу й знову, як колись, іти в терор?..

— Не тільки погодився — вимагав, щоб цю справу доручили саме йому... Ну, а ви як?..

— Не вимагай у нього відповіді негайно, хай поміркує й завтра дасть остаточну відповідь, — сказав Златопольський.

На тому й скінчили.

XV

Пропозиція Теллалова сплутала всі Макарові пляни. Після довгого вагання він вирішив одмовитися від замаху на генерала Стрєльнікова і все ж таки їхати до Москви.

Він був певний, що Теллалов зрозуміє його... Тривожила тільки думка — чи швидко Виконавчий комітет знайде для Одеси когось іншого.

Але призначене напередодні побачення з Теллаловим на вулиці не відбулося: Макар уже помітив його серед юрби, вже хотів був наздогнати його й деякий час, не здоровкаючись, іти поруч, як було умовлено. Аж раптом, ніби з-під землі, виросли з обох боків у Теллалова кремезні шпиги й ухопили його за руки.

Макар побачив, як ірвонувся Теллалов, як ледве не збив з ніг одного шпига і як метнувся на допомогу шпигам червонопикий городовик.

Стиснувши зуби, Макар кинувся вперед, відкинув з дороги якогось чиновника в єнотах і з усієї сили вдарив городовика ногою в живіт.

Але шпиги теж не гаяли часу: Теллалов уже сидів на візнику зі скрученими назад руками.

На одну мить Макар зустрівся з ним поглядом. В одну мить — не зміркував, а відчув, що не врятує — не зможе врятувати Теллалова й тільки сам марно загине.

Городовик, що впав був від Макарового вдару, поволі підвівся й пронизливо затюрчав.

Якийсь огрядний крамар у синій чумарці кинувся до Макара...

Спритним, блискавично-швидким рухом Макар вихопив револьвер.

— Пробі! Вбивають! — заверещав крамар, закриваючи руками голову й підгинаючи коліна.

Юрба кинулася врозтіч.

За кілька стрибків Макар був уже на другому боці вулиці. Він не оглядався, не думав про перешкоди, навіть не помітив, що збив з ніг якусь бариню. Інстинктовно сховав револьвер до кишені, інстинктовно від бігу перейшов до швидкої ходи, озирнувся, повертаючи в другу вулицю, помітив, що погоня далеко, обтер рукавом піт з обличчя, найняв візника.

І тільки вже сидячи в санях і з насолодою вдихаючи морозяне повітря, відчув, як тремтять йому руки, як навертаються на очі сльози—як жаль, як тяжко, як боляче що Теллалов загинув...

І таке було гостре це почуття, таке могутнє, що тоді ж — не міркуючи, не зважаючи на свої попередні думки — Макар, ніби звертаючись до Теллалова, прошепотів:

— Добре... Зроблю, як ти хочеш...

. . . .

Другого ж дня Макар виїхав до Одеси.

Дорогою він мав зупинитися в Києві — у Василя Конашевича й чекати когось із Москви з адресами й директивами. Цей товариш чомусь не приїхав, натомість одержано було листа, потім другого. Затримка вийшла

настільки значна, що Макар опинився в Одесі лише на початку березня.

В Одесі вже все було підготовлене до замаху.

Знали, що генерал Стрєльніков після обіду — годині о четвертій-п'ятій — мав звичку гуляти на Приморському бульварі.

Тут треба було непомітно підійти до нього й застрелити.

Складніше було питання про втечу того, хто вчинить замах: тікати через бульвар до центру міста — було небезпечно, бо і на бульварі, і на ближчих вулицях, не кажучи вже про чималу кількість публіки й поліцію, безумовно була ще й таємна охорона. Тікати ж з бульвару, згори вниз — на Гаванну вулицю було далеко: тут неодмінно довелося б одстрілюватися від погоні. До того ж узвіз був крутий та й на Гаванній могли трапитися несподіванки. Проте, обміркувавши докладно всі можливості, ухвалено було, що той, хто мав забити Стрєльнікова, тікатиме після замаху на Гаванну.

Підчас цієї втечі його повинен був захищати другий товариш, а третій — чекати на Гаванній коло самого взвозу з прольоткою.

Коня купили доброго, і добігши до прольотки, той, хто мав забити Стрєльнікова, безумовно був би врятований.

Обов'язки розподілили так, як цього вимагали обставини й здібності кожного з учасників.

Найспритніший і наймолодший з усіх трьох відряджених Виконавчим Комітетом був Микола Желваков — жвавий юнак-ентузіяст, що аж горів бажанням взяти участь у терорі.

Він стріляв майже без промаху, бігав і плигав, як справжній гімнаст. До того ж і вигляд у нього був цілком „благонадійний“ — особливо для бульвару, де він у своєму темносірому весінньому пальті здавався скоріше замріяним поетом, ніж страшним змовником.

Застрелити Стрєльнікова доручено було йому.

Халтурін був зовсім хворий — в останній стадії сухот. Інколи він ледве тримався на ногах, глухо кашляв, не

спав ночами. Він мав чекати Желвакова з прольоткою на Гаванній коло самого взвозу.

Макарові випало захищати Желвакова, коли той бігтиме на Гаванну.

Виконати це завдання було не легше, ніж забити Стрєльнікова, а небезпека — може ще й більша.

Захистити Желвакова від тих, хто за ним гнатиметься, — визначало насамперед пропустити Желвакова повз себе, залишитися в нього позаду й затримати погоню чи то зброєю, чи то в який інший спосіб.

Макар не думав про небезпеку...

З самого початку — ще в дорозі — в нього було таке почуття, що замах на Стрєльнікова буде вдалий, що все буде гаразд, і що з Одеси легко буде податися до Москви.

Це почуття бадьорости й певности не залишило Макара навіть після першої зустрічі з Халтуріним.

Тільки вже значно пізніше Макар пригадував цю зустріч з пекучим жалем і сумом.

За два роки — з того часу, як він улаштував вибух у Зимовому палаці — Степан дуже змінився: схуд і змарнів так, що важко було його впізнати. Тільки глибоко запалі очі горіли колишнім вогнем та ще в голосі — як і тоді — почувалася незламна воля й переконаність.

Макар ще давно, в Петербурзі, мріяв обговорити з Халтуріним деякі питання щодо методів революційної роботи, значіння терору, завдань робітничого руху.

Хотілося, здавалося конче потрібним, почути від самого Халтуріна, з яких міркувань він одмовився від діяльности серед робітників і вирішив віддати всі свої сили терористичній боротьбі.

Але всі ці питання в одну мить вилетіли Макарові з голови, коли він побачив Степана — блідого, виснаженого, з запалими грудьми.

Було ясно без слів, що Халтурін знає, як мало йому залишилося жити, і хоче віддати решту свого життя справі, яку Виконавчий комітет і він сам визнали за найневідкладнішу.

Та гаразд не було й часу поговорити з Халтуріним про все, що хвилювало Макара: в центрі уваги ввесь час стояли питання, зв'язані з замахом. До того ж бували дні, коли Халтурін лежав тяжко хорий.

Желваков і Макар боялися, що він не зможе встати і в день замаху, але ранком 18 березня — точно в призначений час — Степан з'явився на Молдаванку на останнє перед замахом побачення бадьорий, ніби зовсім не хорий.

Умовилися остаточно про все, поцілувалися на прощання й подалися на призначені місця: Степан — на Гаванну, Макар і Желваков — на Приморський бульвар.

Генерал Стрєльніков мав вийти на прогулянку рівно о четвертій годині дня.

Пообідавши, як звичайно, у французькому ресторані, він пройшовсь по бульвару кілька разів, вийшов на середню алею й сів на лавочці якраз проти проходу на крайню алею, що відділена від середньої штахетом.

Кілька підозрілих суб'єктів з таємної охорони генерала крутилися по всіх трьох алеях.

Макарові чомусь особливо кинувся в вічі рудобородий плечистий — у розлітайці, в широкому брилі — ніби студент.

Цей „студент" з самого початку підозріло оглянув Желвакова й видимо намагався не спускати його з очей.

Желваков ходив по крайній алеї, ніби гуляючи, і не помічав, що за ним стежать.

Тривога стиснула серце Макарові. Він бачив, що публіки на бульварі мало, що Желваков безумовно ще міг би втекти, якби захотів. Але Макар знав, Макар був глибоко переконаний, що Желваков не тікатиме — ні за що не тікатиме, поки не заб'є Стрєльнікова.

І здалося раптом Макарові, ніби стало навколо тихше, ніби почулося, як дзюркоче згори непомітний весняний струмок, і стукіт молотів і сокир унизу—в гавані—здавався чомусь занадто вже голосним.

Макар глянув на схил—подекуди пробивалась весняна травичка, перевів погляд на гавань, на далекі простори синього моря.

А серце щеміло, а думка—своє й своє:
— Желваков загине... загине...

Желваков тим часом несподівано прискорив ходу — ледве не побіг до Стрєльнікова...

Ось він уже за кілька кроків від нього. Зупинився, вистрелив, ніби не цілившись...

Голова Стрєльнікова в одну мить похилилася на правий бік, обперлася об спинку лавочки. Куля влучила в потилицю...

Стривожена публіка бігла на постріл, нічого не розуміючи...

Аґенти охорони метнулися за Желваковим.

Легко переплигнув він через штахет, добіг до стежки, що вела вниз — на Гаванну...

Макар кинувся ніби йому навперейми...

Не добігши кроків з п'ятнадцять до стежки, Желваков на мить зупинився й кількома пострілами затримав погоню.

Ця зупинка дала Макарові час добігти до стежки...

Переслідувачі бачили, що в Желвакова револьвери в обох руках, бачили, що Макар ніби загородив йому дорогу — відстали.

Але Макар на їхнє здивовання не зупинився на стежці, а почав збігати вниз. За кілька хвилин Желваков, що розстріляв уже всі набої, порівнявся з Макаром, і той дав йому дорогу...

Тоді тільки зміркувала погоня, що Макар теж „злочинець“...

Але було вже пізно: Желваков уже підбігав до Гаванної, а Макар—з револьвером у правій і з ножем у лівій руці — стояв на стежці, чекаючи переслідувачів.

Насмілився збігти на стежку тільки один рудобородий аґент у креслатому брилі.

Першим пострілом Макар не влучив...

Від другого рудобородий кумедно підплигнув, ніби хапаючи руками повітря, і гепнув на землю.

Погоня з гори — з бульвару — тепер уже була не страшна... Ховаючи револьвер і кинджал, Макар побіг до Гаванної.

Він не міг зміркувати, чи добіг уже Желваков до прольотки Халтуріна, боявся, що і Желваков, і Халтурін затримаються, бо неодмінно його чекатимуть... Він ще сьогодні ранком узяв від них слово, що чекати його вони не будуть, а гостре почуття небезпеки чомусь підказувало, що врятуватися можна тільки добігши до прольотки Халтуріна...

Макар помилявся:

Коло самого виходу на Гаванну кілька перехожих, побачивши Желвакова, що біг з револьверами в обох руках, хотіли його затримати.

Желваков кинувся вбік—у напрямку до Карантинної площі... Халтурін вихопив револьвер, плигнув з прольотки, побіг на поміч...

Тої ж хвилини якийсь чоловік кинувся на Халтуріна й збив його з ніг... Надбіг поліцай з кількома карантинними робітниками — почали бити Степана...

Желвакова теж оточила юрба...

Макар бачив не все, що сталося, але й того, що він бачив, було досить, щоб зрозуміти: Желвакова й Степана затримано.

Макарові було ясно, що за хвилину - дві мають затримати також і його.

Але ті, що були на бульварі й бачили, як Макар стріляв, ще не встигли надбігти. Що ж до юрби на Гаванній, то вона всю увагу свою зосередила на Желвакові й Халтурині, а Макар був для неї тільки один із численних переслідувачів...

І тому ніхто не звертав на нього уваги. . . . . .

. . . .

Степана Халтуріна й Миколу Желвакова, так і не довідавшись про їхні справжні прізвища, повісили через три дні після вбивства генерала Стрєльнікова—22 березня 1882 року.

Макар кілька днів переховувався у знайомого робітника на Молдаванці, а потім подався на Київ.

ЧАСТИНА ДРУГА

I

У кінці квітня на виклик Виконавчого комітету Макар Зорянчук повернувся до Петербурґу з тим же самим пашпортом Зіновія Кіндратенка і в тій же самій ролі — льокая Дегаєвих: на черзі знову стало питання про замах на Судейкіна.

Бажання Макара працювати надалі тільки серед робітництва було настільки непохитне, що він би ні за що не повірив, що знову оселиться у Дегаєвих і зв'яжеться з „судейкінщиною".

Проте, заваживши на місці всі „за" й „проти", Макар мусів змінити свій намір.

Насамперед не можна було відмовлятися вже хоч би через те, що замінити Макара кимсь іншим було неможливо й ні в якому разі недоцільно.

Крім того були й інші важливі причини. Обставини склалися так: Володя Дегаєв з невідомих Макарові міркувань повернувся з-за кордону й на власну відповідальність спробував поновити зв'язки з Судейкіним.

Той зустрів його дуже суворо й на першому ж побаченні поставив категоричну вимогу негайно ж дати виказзи на нібито відомих Володі петербурзьких представників Виконавчого комітету.

Володя відмовився.

Судейкін, загрожуючи ближчими ж днями звести з Володею рахунки, все ж таки не видав наказу арештувати його негайно.

Невідомо на чому б скінчилося, якби Сергій Петрович несподівано не запропонував Виконавчому комітетові свої послуги щодо зносин з Судейкіним.

Виконавчий комітет ставився до Сергія Петровича з повним довір'ям і негайно ж дав згоду.

Володя познайомив Сергія з Судейкіним — ніби для того, щоб Сергій міг одержати від департаменту поліції замовлення на креслярські роботи.

На першому побаченні Судейкін, справді, тільки й говорив, що про креслення пляну якихось касарень, але пізніше одверто запропонував Сергію Петровичу службу в секретному відділі.

Сергій, уже маючи на це згоду Виконавчого комітету, погодився.

Незабаром після цього Володя без жодних заперечень з боку Судейкіна виїхав до Саратова — на військову службу. Від його брата Судейкін сподівався мати значно більшу користь.

Виконавчий комітет теж покладав на Сергія великі надії.

Негайно ж викликано Макара, що після вбивства Стрельнікова жив нелеґально в Києві у Василя Конашевича.

Макарові, як старому льокаєві Дегаєвих, найзручніше й найдоцільніше було доручити зв'язок Сергія Петровича з Виконавчим комітетом.

Якби річ ішла тільки про заміну Володі Сергієм — Макар би певно відмовився від запропонованої йому ролі. Нервовість Сергія Петровича, хоч і менша, ніж у Володі, все ж таки була поганою ознакою. І коли б Сергієві довелося працювати в таких же самих умовах, як і Володі — Макар не поклав би на нього ніяких надій. Але справа організації замаху на Судейкіна в протилежність тому, що було минулого року, стояла на цей раз, здавалося Макарові, на цілком реальному ґрунті.

Керував нею давно відомий у революційних колах Михайло Грачевський, що став на зміну Савелію Златопольському, якого нещодавно несподівано арештували в Москві.

Доля Грачевського була не зовсім звичайна.

Син заштатного сільського дячка, Грачевський з вісімнадцяти років учителював у сільській школі, але

мусів її залишити, як політично „неблагонадійний“. Тоді він перейшов до фізичної праці — вступив до залізничних майстерень за слюсаря, потім за машиніста. Але й на цій посаді не міг працювати спокійно: був арештований у зв'язку з якимись проклямаціями, нібито висланими на його адресу з Петербурґу. Звільнений з-під арешту за браком доказів, Грачевський негайно подався до Петербурґу, вступив до технологічного інституту й за ухвалою ґуртка „чайківців“ — не залишаючи інституту—почав працювати за слюсаря на заводі Струбинського. Через два з половиною місяці виїхав до Москви — ширити пропаґанду серед робітників. Арештований за розповсюдження нелеґальної літератури й притягнутий до слідства в справі „революційної пропаґанди в імперії“ він аж три з половиною роки сидів у тюрмі.

Доказів проти Грачевського фактично не було, суд не міг засудити його більше як на один місяць ув'язнення. Ледве вийшовши з тюрми, хорий і без копійки грошей, Грачевський почав працювати на одному з петербурзьких заводів, але вже через півтора місяці йому було об'явлено, що він не має права жити в столиці. Грачевський подався на Україну. Працював за помічника машиніста спершу на Харківсько-Озівській, потім на Одесько-Кишинівській залізниці. Але не довго: в серпні 1878 року його заслано до Архангельської губерні. Півтора місяці він сидів у тюрмі, чотири місяці йшов етапом, хорий, голодний, закутий у наручні. Спершу його оселили в Холмогорах, потім перевели до Пинеги. Відсутність теплої одежі й грошей, непрохідні болота й ліси північної Архангельщини, майже півтисячі верст через нетрі й хащі — не спинили Грачевського: пробувши на засланні щось коло восьми місяців, він утік. Заблудив, дістався до рук поліції, знову втік з-під конвою під самим Архангельском і восени 1879 року нарешті таки дістався до Петербурґу.

Тут він одразу ж пристав до народовольців, працював під керівництвом Кибальчича в динамітній майстерні, друкував „Народню Волю“, лист Виконавчого комітету до Олександра II й усі проклямації з приводу вбивства царя.

Після арешту Кибальчича й Ісаева, з членів Виконавчого комітету, що вміли виготовляти динаміт і бомби, залишався на волі тільки Грачевський.

В неймовірно важких умовах після 1 березня 1881 року Грачевський зайняв у Виконавчому комітетові одно з найвидатніших місць. Усі грошові справи, справи організаційні й технічні в значній мірі залежали від нього.

Після арешту Златопольського організувати замах на Судейкіна доручено було Грачевському.

Макар побачив його вперше у церкві, де як, переказав Сергій Петрович, Грачевський повинен був стояти в призначений час коло лівого кліроса з безсмертником у петлиці чорного пальта і циліндром у лівій руці.

Макар довго не міг повірити, що цей дуже пристойно одягнений вище середнього зросту добродій у лакових рукавичках, з кучерявою невеличкою трохи підфарбованою шевелюрою й такого ж самого кольору маленькою, еспаньолкою — той самий Грачевський, що працював на заводах за слюсаря, зазнав в'язниць і етапів, блукав по нетрях Архангельщини й готував динаміт разом з Кибальчичем.

Коли піп почав читати відому скомпоновану самим Побєдоносцевим „молитву після сугубої ектенії“ — Грачевський, ніби напружуючи увагу й наставляючи праве вухо, напівповернув голову й пильно подививсь на Макара, що стояв поруч.

Енерґійний профіль, широке чоло, допитливі суворі очі і якась ледве помітна втома в усьому обличчі—не залишали жодного сумніву. Макар вийняв хусточку й почав витирати чоло — як було умовлено.

Вони дослухали цікавої молитви до кінця:

„Господи боже наш, великий і многомилостивий! — надривався піп, — во усміленії сердець наших від грозного посещенія гніва твого прибігаємо к твоєму неізреченому благоутробію. Призри на моленіє нас, недостойних рабів твоїх...

Разруші совєт нечестивих, синів погибельних, дерзновенно возстающих на попраніє власти, тобою установлення, вразуми заблудших, вложи в серця їхні страх і направи їх на путь істини... Сохрани під кровом твоєя благості от всякого зла-обстоянія благочестівішого государя нашого імператора Олександра Олександровича, розруші вся, іже на него, козні вражія, огради его на всіх путях со святими твоїми анголи, да нічто же успєєт враг на него і син беззаконія не приложит озлобіті его“ і т. д. і т. д.

— Д-да! — сказав Грачевський, коли вони познайомилися. — Молитвочку скомпоновано непогано. Особливо в тому місці, де сказано про „синів погибельних, дерзновенно возстающих на попраніє власти“... Ех жаль немає часу, а то б я її переклав на звичайну мову!..

— Наприклад, так, — засміявся Макар:

— Господи, боже наш і так далі, розгроми Виконавчий комітет Народньої Волі, тероризуй страшних революціонерів, що не дають нам спокою, постав крім царської, ще й свою охорону на всіх залізницях і вулицях, розгроми динамітні майстерні...

— Ну, це вже фантазія! — перепинив Грачевський, і Макарові чомусь почулося в його голосі незадоволення: про майстерні там нічого не сказано. А ви про них випадково згадали, чи може Дегаєв казав щонебудь?

— Ні, не казав нічого.

— Гаразд. Поговримо про справи.

Грачевський поінформував Макара тільки про найголовніше: є можливість виготувати динамітний набій потрібної форми й ваги, тобто такий, щоб його можна було сховати під одежею.

Судєйкін хоч і недовіряє Сергієві Петровичу, а проте призначає йому побачення в таких умовах, що вчинити замах можливо.

Макар повинен повідомляти Грачевського про наслідки кожного побачення Сергія Петровича з Судєйкіним та взагалі виконувати всі доручення Дегаєва щодо зв'язку його з Грачевським.

II

Основне правило конспірації — кожний повинен знати тільки те, без чого він не може бути корисний для справи — Макар пам'ятає добре й тому не розпитував Грачевського про подробиці. Проте з самого ж початку йому здалося неймовірним, що Сергій Петрович здатний убити Судєйкіна...

— Тут потрібна не абияка сміливість, рішучість, витриманість, — міркував Макар, — а Сергієві Петровичу якраз саме їх і не вистачає. І потім ця дружина його — Любов Іванівна... Хіба ж може бути у справжнього революціонера така дружина? Ну, зробив помилку, одружився... Але хіба ж за цілий рік не можна було розібрати, що вона йому не пара?

Справді, Любов Іванівна ніби навмисне виправдувала Макарову думку про неї.

Її міщанська натура не задовольнялася вже читанням Поль де Кока, вставанням о дванадцятій годині, модними крамницями й одвідуванням — неодмінно з Сергієм Петровичем — всіляких вистав. Вона енерґійно заходилася влаштовувати в себе щось подібне до сальону й разів зо два навіть одбулися журфікси не журфікси, а щось подібне.

На щастя покищо на тому й скінчилося, треба гадати не без великої баталії з Сергієм Петровичем.

Про баталію Макар зробив висновок з якогось приниженого вигляду Сергія Петровича і з заплаканого знервованого обличчя Любови Іванівни.

Тривало це, правда, дуже недовго, і життя знов швидко увійшло в свою колію.

Сумніви нарешті настільки опанували Макара, що він вирішив поділитися ними з Грачевським.

Той вислухав його уважно:

— А ви добре знаєте Сергія Петровича, Макаре?

— Здається мені, що добре. Ось уже мало не вісім років на нелеґальному стані — зустрічав багатьох... І майже ніколи не помилявся...

— Покладатися тільки на внутрішнє почуття не можна. Звичайно, воно багато важить. Але в таких справах, як наша... потрібні насамперед факти. Що власне ви сказали про Дегаєва поганого? Нічого. Дружина—міщанка? Жаль. Дуже жаль. Він піддається її впливові?.. У ділових стосунках цього непомітно. Ви кажете, що він за вашими спостереженнями — людина нерішуча і, як ви висловились, не дуже то смілива... А я вам на це скажу, що Виконавчий комітет давав йому найвідповідальніші доручення... І він виконував. Може б цього не слід казати, але однаково: ви й так про Дегаєва знаєте не мало — виконував навіть такі доручення, як праця в підкопі на Малій Садовій. Був раніше й тепер залишився нашим представником у центральному військовому гуртку. У всіх нас, хто знає його безпосередньо по революційній роботі, враження майже однакове: людина розумна, з великими здібностями, енерґійна, віддана справі...

— А Судейкіна таки певне не вб'є...

— Та звідки ви взяли, — захвилювався Грачевський, — звідки ви взяли що саме він мусить убити Судейкіна?.. Хто вам про це сказав?... Може він сам?..

— Ні, не він. Я зробив цей висновок з ваших слів на першому побаченні.

Грачевський посміхнувся.

— Можу вас заспокоїти. Спершу, ще до вашого приїзду, була така думка. Але Сергій Петрович одверто нам заявив, що вбити Судейкіна він не береться. Він обіцяв зробити все можливе, щоб у нас були про Судейкіна якнайдокладніші відомості, і, як бачите, виконує свої обов'язки непогано.

— З тих їхніх двох побачень, про які я знаю цього не видно: усе майже так само, як було і з Володею.

— Ні, не так само. Судейкін має кілька приміщень. Одно з них — на Пісках, де відбулося перше побачення — ми знаємо. Знаємо не тільки від Сергія Петровича, а ще з інших джерел. Потім, бувають випадки, коли Судейкін призначає побачення не в приміщенні, але в тій самій кареті з голубими завісками, про яку відомо

ще від Володі. Остання розмова Сергія Петровича з Судейкіним була якраз у кареті.

— Буває й на старуху проруха!.. — хотів Макар пригадати Грачевському слова Златопольського. Але те, що він почув далі, примусило його тільки здивовано відсапнути:

— Ви не уявляєте собі всіх наших комбінацій у цілому. Та це й непотрібно. Судейкіна має вбити одна особа, зв'язана з нами так само, як і Дегаєв. З нею Судейкін не такий обережний, як з Сергієм Петровичем.

— А потім... усе залежить від збігу обставин. Коли справа посуватиметься вперед так швидко, як і досі — може нам пощастить висадити в повітря не одного тільки Судейкіна, — таємниче додав Грачевський.

III

Нервовість Сергія Петровича помітно зростала.

Він почав значно рідше виходити з дому, їв і спав дуже мало, щодня намагався кудись виправити дружину й залишитися на самоті. З матір'ю й сестрами майже не розмовляв, Макара теж, видимо, уникав, хоч правда — побачень з Судейкіним останніми днями чомусь не було.

Чи мав Сергій Петрович зв'язок з Грачевським, окрім Макара, ще через когось іншого — Макар не допитувався. Але, треба гадати, такий зв'язок був: не було сумніву, що нервовість Сергія Петровича зростала в міру того, як підготовка замаху підходила до кінця.

Що Грачевський не гаятиме часу, Макар був певний. Кожного дня прокидався він з думкою: чи не сьогодні? — і вона не залишала його протягом цілого дня.

Одного ранку в кватирі Дегаєвих почалася якась незвичайна метушня й біганина. Ліза, забігши до кухні, попросила Макара перев'язати якийсь пакунок.

З того, як вона звернулася до Макара, він ще раз з незадоволенням переконався, що Ліза й думки не має вважати його за звичайного льокая.

Поки Макар возився з пакунком, Ліза кілька разів кидалася йому допомагати, і Макарові це чомусь було неприємно.

Після першого пакунку швидко довелося ув'язувати другий, потім велику корзину.

На Макарове запитання, чи не їде часом хтось з дому — Ліза здивовано кляснула в долоні:

— Виїздять до Харкова мама з Миронівною, Наталя Петровна, і навіть Любов Іванівна! Невже ж ви ще й досі не знаєте?

— Звідки ж мені знати?

Ліза багатозначно посміхнулася:

— То може ви не знаєте й що Сергій Петрович теж цими днями збирається виїхати?...

— Цими днями?...

— Він казав, що може виїхати несподівано. Як тільки скінчить свої справи в інституті — того ж дня виїде.

Це вже була цілковита несподіванка.

— Ну, а я ж як? — вирвалося в Макара щиро й трохи навіть розгублено.

— Ви... Вас Сергій Петрович певно проситиме доглядати за приміщенням. Я... теж, певно, скоро поїду...

Не було сумніву, що Дегаєв виправляв усю родину з Петербурґу в зв'язку з готуванням замаху.

Тільки чому ж він не попередив Макара?.. Чому збирається виїздити сам?.. Невже ж він тут непотрібний?.. Чи може він сказав це нарочито, щоб тільки заспокоїти Любов Іванівну, що розлука буде недовга?.. А коли справді збирається, то чи не визначає це, що замах відбудеться ближчими днями?..

Дегаєва, як на зло, цілий день не було дома. Годині о дванадцятій, коли Макар одчинив йому двері, він буркнув, що завтра Грачевський буде в звичайному місці і поспішаючи прослизнув до себе в кімнату. Вигляд у нього був схвильований, стомлений.

— Довідаюся про все у Грачевського, — заспокоював себе Макар, але довго не міг заснути.

Другого дня пішов на побачення з Грачевським.

Зустрічі їхні відбувалися найчастіше в церкві. Після обідні, коли молельники розходилися, вони ставали десь перед іконою й мали можливість пошепки поговорити кілька хвилин, не звертаючи нічиєї уваги.

На цей раз Грачевський спізнився. Зблідле, аж зеленаве обличчя його говорило про хорість і перевтому. Навіть допитливі карі очі його ніби втратили свій енерґійний блиск.

— Ну, як у вас? Усе гаразд? — почав він звичайним запитанням. — А в мене, знаєте така морока!.. Негайно треба одного цілком забезпеченого від стеження товариша. Цілком забезпеченого. Та ще, щоб з нього був добрий слюсар.

Думали ми думали... Хоч це й зовсім не по конспіративному зривати встановлений розподіл праці, та що зробиш? Зупинилися на вас. Стеження за вами ввесь час не було й немає. Вигляд — цілком „благонадійний". А справа така, що й благонадійність на карту поставити варто. До того ж і перебування ваше в Дегаєвих зараз уже майже непотрібно. Цього треба було чекати, але все сталося так несподівано... Одно слово ви нам потрібні на деякий час до динамітної майстерні... Треба прискорити роботу... Треба, щоб усе своєчасно було готове, інакше... Судейкін може припинити свої зустрічі з тією особою...

— А Дегаєв?..

— Ет!.. Ну як ви не розумієте, що тепер уже справи Дегаєва — річ другорядна. Тут — або знищимо Судейкіна через день-два, або... Ну, то підете до динамітні?..

— Звичайно піду... Тільки я хотів дещо з'ясувати... Дегаєв збирається виїздити...

— Як?.. Виїздити?.. Дегаєв?.. Ні... це неможливо!.. А проте... На коли він призначив від'їзд?.. Чим його мотивує?..

— Та нічим... Власне, я не знаю чим, він зі мною не розмовляв.

— Як не розмовляв?.. Повинен же він був з вами порадитись?.. А як же ви довідалися?

— Від сестри... Мені його сестра випадково сказала..

— Сестра?. То може він знає, що сестра вам сказала?.. Проте ні, ні: він повинен був сам сказати...

— Про те, що сестра його інколи розмовляє зі мною, Сергій Петрович не знає... Мені навіть здається, що він певен, ніби в їхній родині я тільки з ним говорю — більш ні з ким...

— Дивно..

— А я був певний, що ви вже з ним порадилися, що вже знаєте про від'їзд...

Грачевський замислився.

— Все це від нашого поспіху й неналагоджености зв'язків. Дегаєв може й справді має рацію, що збирається виїздити. Якщо замах буде невдалий... Ні, не може цього бути... На цей раз Судейкін не викрутиться. Поговорити з Дегаєвим я може ще встигну. А ви... Забіжіть на хвилинку додому... Попередьте там, кого слід, що ви може не ночуватимете сьогодні дома... І негайно ж—тільки обережно!—йдіть на Василієвський, одинадцята лінія, дім нумер 24, третій поверх, приміщення ветеринарного лікаря Прибильова.

IV

Макарові відчинила блакитноока дівчина—покоївка.

— Від добродія Воронова...

Дівчина зробила великі очі — ніби злякалася. І в ту ж мить широко розчинила двері. Макар увійшов.

— Добродія Прибильова можна бачити? — запитав він, почуваючи, що запитання зайве.

Блакитноока русява покоївка широким товариським жестом простягнула йому руку:

— Маша Савіна.

— А де ж ляборaторія? — запитував себе Макар, увіходячи в звичайну вітальню з добре натертим паркетом, з м'якими в білих чехлах меблями, з великою картиною „Демон і Тамара“ над широким диваном.

— А я вас уже давно чекаю, — підвівся з крісла дуже високий, як здалося Макарові, чоловік у чесучовій парі. — Я — Прибильов. Тут, власне, я й сам би зробив та Михайло Федорович чогось поспішає. Заходьте ось сюди,— Прибильов прочинив двері, і Макар опинився в просторій кімнаті на два вікна. Довгий високий не пофарбований стіл, що займав добру третину кімнати, увесь був заставлений якимись пляшками, серед яких були й дуже великі, колбами, шклянками, штативами, рурками, банками. Макарові чогось кинувся в вічі довгий шерег однакового розміру темнорудих пляшок з притертими шкляними затичками. Він хотів уже був спитати, що це таке, коли раптом увагу його притягнула підлога: вона вся була оббита цератою, під якою певно лежав товстий шар повсти.

— Це, щоб не було чутно внизу: ми ж і ночами працюємо. А потім, — щоб і паркет не псувався — уявіть собі, що хтонебудь розлив сірчаний квас абощо,— поважно оповідав Прибильов. — Тільки одно незручно — полотьорів уже сюди не пустиш... Та я гадаю навряд чи в кого з них може виникнути підозра.

— А скажіть, я чув — дуже небезпечна робота?

— Дуже. От, наприклад, коли виготовляти нітрогліцерин. Спершу змішують азотний та сірчаний квас. Посуд з ними обкладують льодом: охолоджують до кімнатної температури. Потім обережно — по краплі — вливають у цю суміш гліцерин. Нітрогліцерин осідає на дно білою або жовтуватою рідиною. Під час цієї операції температура через необережність може підвищитися... тоді — вибух... А потім, знаєте, нітрогліцерин треба в особливий спосіб промивати, потім змішувати з піском абощо, щоб одержати динаміт... Ну... то, коли нітрогліцерин недосить промитий — може статися нове закиснення його, або динаміту й тоді — знов вибух... Хай я вам колись розповім докладніше. А зараз беріть он у тому кутку паяльник, бляху й струмент — підемо працювати до кухні.

Слюсарська робота, що її повинен був виконати Макар разом з Прибильовим, була не дуже складна: треба

було зробити покришку для набою, а в покришці — гніздо для шкляних рурочок, що правлять у набої за підпальники.

Щоб виконати це завдання якнайточніше, Макар уважно обдивився й виміряв оболонку набою, що її вже Прибильов устиг виготувати.

— Ого, то ви не абиякий майстер! — не вдержався Макар, розглядаючи з усіх боків оболонку.

Вона була плескуватої форми, трохи зігнутої по своїй поперечній вісі, приблизно двадцять п'ять сантиметрів височини. Шіснадцять сантиметрів завширшки та шість-сім сантиметрів завтовшки. Спеціяльно прироблений гачок дозволяв причепити її під одежею.

— Нова зброя! пригадав Макар Володю Дегаєва. — Здається зовсім недавно, а вже ледве не рік минув з того часу...

— Ви тут починайте, а я побіжу — навідаюсь як там наші, — сказав Прибильов.

Підчас роботи він виходив з кухні кілька разів:

— Знаю, — казав, — що й Роза (дружина) і Маша — тепер уже цілком досвідчені техніки, а все таки, знаєте, обережність не пошкодить. Увесь час потрібна неослабна увага. Кожний необережний крок—це ж катастрофа. Першими днями боятися було нічого, а тепер... Тепер у нас більше як два пуди вибухових речовин. І потім... підчас роботи доводиться в більшості випадків уживати найпримітивніших засобів.

Макар слухав і дивувався: люди працюють, живуть, мов на вулькані, і хоч би тобі хоч натяк, який на нервовість, схвильованість, жах. Оце — справжня мужність, справжня революційність. Це вже не Володя й не Сергій Петрович, що жахається кожного несподіваного дзвоника!

Покришка вийшла чудова. Добрих дві третини роботи зробив Прибильов.

— Ну, от бачите, — посміхнувся він.—Грачевський даремно хвилювався — зовсім не треба було вас виклкати.

— То може він не знав...

— Знав: ми з ним працювали. Він знав, що я вмію... Але... він такий нервовий став за останній час, такий стомлений. Просто важко впізнати. Аж руки йому затрусилися, коли я заперечив... Завтра, каже, — неодмінно завтра набій мусить бути готовий. Він сам його тут набиватиме. Нізащо не погоджується, щоб набивав я. А мені — по правді сказати — страшно: надто вже він перевтомлений. А робота ця вимагає точности, зосередження всієї уваги. Головне, щоб не зламалася рурочка з сірчаним квасом. Отут, розумієте, в ці гніздечка в дні оболонки вставляють шкляні рурочки з сірчаним квасом обгорнуті стопином. — Це запальники. На рурочках олов'яні грузильця. Від удару рурочки переламуються, їх взагалі дуже легко зламати, набиваючи оболонку гримучим студнем та динамітом. — Ну от вам і вибух...

— То ви кажете — Грачевський завтра набиватиме цю оболонку?..

— Завтра... А що?..

— Дуже б хотілося побачити, як він це робитиме...

— А звичайно цікаво... Тільки недоцільно, якщо станеться вибух. Хіба ж варто летіти вам у повітря разом з нами? Макар мусів погодитися. Вже смеркалося, коли він вийшов од Прибильових. Йому дуже хотілося побачити на прощання русяву блакитнооку Машу, але вона чомусь не вийшла, і двері за ним замкнув Прибильов.

Макар ішов додому не поспішаючи. Динамітна лябораторія, яку він тількищо залишив, Маша, Прибильов, Грачевський, який завтра виготує набій, і та невідома особа, що кине його на Судєйкіна, не виходили йому з голови.

Замах тепер здавався йому цілком можливим, наслідки замаху — величезними. Уже тільки те, що Судєйкін буде знешкоджений, що десятки людей, на яких він зараз полює, будуть урятовані, уже тільки те, що не треба буде напружувати всіх сил для боротьби з Судєйкіним — хіба ж це не успіх, не досягнення? — міркував Макар, і мрії про широкий розмах майбутньої революційної

діяльности примушували його вище тримати голову й твердіше ступати.

Перед тим, як подзвонити, Макар довго вагався чи спитати про Сергія Петровича.

— Трохи незручно: льокай би так не спитав. Та вона все одно й так добре знає, який я льокай. А побалакати з Сергієм Петровичем неодмінно треба, сьогодні ж.

Відчинила Ліза.

— Вибачте, що спізнився. А що, Сергія Петровича ще нема?..

— Ні нема... І не буде: казав і не ночуватиме сьогодні.

Макар мовчки йшов півтемним коридором.

— Так що в усій кватирі тільки ми вдвох!.. — раптом вирвалося у Лізи.

Макар глянув на неї, розуміючи тільки одно: Сергія Петровича нема дома. І раптом у півтемному коридорі здалися йому очі Лізи занадто блискучими. Він одвів погляд убік і не помітив, як щоки їй спалахнули густим рум'янцем.

— Що пак вона сказала? намагався згадати Макар уже в кухні, лягаючи спати. Ага! що тепер у всьому приміщенні тільки вона та я. Що вона цим хотіла сказати?.. А що, коли... що, коли завтра Грачевський зламає рурочку й станеться вибух?! — раптом аж різонуло йому коло серця.

І в одну мить і Ліза, і Сергій Петрович вилетіли йому з голови, і світлі образи Грачевського, Прибильова й блакитноокої Маші опанували його уяву.

Макар не спав аж до самого ранку.

V

Победоносцев сидів у себе в кабінеті за великим письменним столом чорного дуба.

Так само, як і колись, на столі перед ним лежали папери, листи, книжки, якісь справи в темнозелених теках.

Так само, як і раніш, виблискували в шафі тиснені золотом корінці книжок:

„К. П. Победоносцев", „К. П. Победоносцев"...

Так само, як і раніш, блимали совині очі обер-прокурора найсвятішого синоду.

Але в обличчі, в усій постаті, в хижому нахилі його голови — почувалося більше самовпевнености й твердости.

Ще б пак!.. В той час, коли Победоносцев писав цареві листа з проханням повісити „ізвергів", що вбили Олександра II, — він ще не твердо був переконаний, що новий цар підпаде його впливові. Тепер же, сьогодні — як багато вже місяців тому — сумніву не було: тільки свого колишнього вихователя, тільки його — Победоносцева — слухався й слухатиметься „самодержавний" цар.

— Дрібниці, звичайно, на рахунок не йдуть! — у голос подумав Победоносцев і глянув на годинника.

— Шість. Рано ще...

Нетерпляче повернувся й простягнув руку, взяв грубий аркуш і почав читати чи не вдесяте:

„На весні цього року одержано було відомості, що до Санкт-Петербурґу прибули для організаційної роботи деякі з видатних революційних діячів. У наслідок енерґійних розшуків було з'ясовано, що невідомий, що жив на Фонарному провулку в будинкові № 9 з пашпортом Галиновського, мав постійні зносини з жінкою, яка іменувала себе удовою почотного гражданина Розановою, а також вищезгаданий Галиновський мав зносини з молодим чоловіком, який називав себе дворянином Бармалєєвим, з яких перша жила на Дров'яному провулкув буд. № 22, а останній— на Миколаївській вулиці, буд. № 1. Галиновський завжди зустрічався з Розановою та Бармалєєвим на вулиці, при чому вони розмовляли, намагаючися при цьому, щоб за ними ніхто не стежив.

Згадані особи в той же час зустрічалися з багатьма іншими то в місті — на вулиці, то на загородніх гулянках у таємничих, треба гадати, наперед умовлених, обставинах, а також відвідували деяких осіб на їхніх кватирях... До осіб, що мали вищезазначені зносини з Галиновським та його знайомими, належали між іншим — ляйтенант фльоти Олександер Буцевич, що мешкав на

Малій Майстерській в буд. № 3 та жінка, що жила з пашпортом дворянки Каммер у буд. № 24 на Кирочній вулиці.

Настановлене за вищезазначеними особами стеження з'ясувало також, що кватир Галиновського й Розанової наче б то навмисне ніколи ніхто не відвідував. Дальшими спостереженнями було виявлено, що Галиновський та Бармалєєв часто відвідували кватирю ветеринарного лікаря Прибильова на 11 лінії Васильївського острова, буд. № 24, при чому неоднаразово привозили до зазначеної кватирі різні речі, набуті в аптечних склепах та в крамницях хірургічного струменту.

В наслідок здобутих таким чином відомостей, а також з огляду на те, що пашпорти, з якими жила більшість вищеназваних осіб, як виявилося, фалшиві—в ночі на 5 червня цього 1882 року вчинено було арешти Галиновського, Розанової та Бармалєєва, а також Буцевича й Каммер. Одночасно з зазначеними арештами зроблено також трус у приміщенні подружжя Прибильових, при чому, окрім останніх затримано також і жінку, що жила у Прибильових ніби то за куховарку, іменуючи себе селянкою Марією Савиною... Оглядом квартирі Прибильових цілком доведено, що в ній була лябораторія, в якій виготовляли динаміт і метальні набої...

Слина, що поволі набиралася Побєдоносцеву в роті, бризнула через синю губу тонким тягучим струмком на папір.

У цю мить нечутно розчинилися двері: увійшов льокай.

— Проси, проси! — кинув Побєдоносцев, витираючи хусткою губи.

— Маю за честь явитися в... ваше с.. сіятельство!— по військовому одрубав Судєйкін.

Обличчя йому аж пашіло від задоволення. Стояв струнко і як то кажуть „їв очима начальство".

— Ммолодець... Хвалю! — ледве не зірвалося Побєдоносцеву з язика, але натомість він тільки проковтнув слину, підвівся з крісла й простягнув Судєйкіну сухопару руку.

Той приторкнувся до неї обережно своєю широкою жандармською лапою й знову став струнко.

— Солдафон... совершеннейшій солдафон! — подумав Побєдоносцев — совсем не умеет держаться...

— Сідайте, Георгіє... здається, Порфирович?..

— Так точно, вашество, Порфирович.

Судєйкін сів навпроти Побєдоносцева на самому краєчку крісла.

— Я вас викликав, шановний Георгіє Порфировичу, щоб особисто вислухати всі подробиці, так би мовити, з перших рук. Усякі, знаєте, чутки не тільки не пояснюють справи, а скоріше її затемнюють. Офіційні ж документи, — Побєдоносцев приторкнувся до аркуша, що лежав перед ним на столі, — офіційні документи теж не задовольняють. Між тим... при дворі цікавляться...

— Розумію, ваше сіятельство! Готовий до послуг... Тобто... перед вами, як перед богом, усе, що тільки вам завгодно, ваше сіятельство...

— Ви у нас... Ми вас давно маємо на увазі, Георгіє Порфировичу... Я, звичайно, від вас цього саме й чекав... Тут розумієте нам дуже важно з'ясувати деякі... неясності...

— Ви хотіли сказати, подробиці, ваше сіятельство?

— Ні, я саме так і хотів висловитися: неясності. От, наприклад, таке... Тут написано: „на весні цього року було одержано відомості..." А звідки одержано? Яким чином?..

— Внутрішнє освітлення, ваше сіятельство.

— Як ви кажете?..

— Я кажу „внутрішнє освітлення". Наші відомості ми одержуємо головним чином або через зовнішнє стеження, або через унутрішнє освітлення... тобто, коли серед нігілістів є така особа, що, так би мовити, освітлює нам революційну організацію з середини.

— Ви хочете сказати agent provocateur? — тобто людина, яка переконалася...

— Краще сказати: людина, яку ми переконали ваше сіятельство.

— Гаразд. Я чекав яснішої відповіді. Я хочу знати — хто такий той аґент, та людина...

— Ваше сіятельство!.. Професійна тайна!.. Я... Я не можу сказати...

— Що?! Ви не можете сказати?!. Навіть коли б сам... государ запитував?!.

— Ваше сіятельство!.. Клянусь богом, сказати, звичайно, можна... Але нащо вам прізвища? Вам же, коли не помиляюся, треба знати не те, як зовуть того... ту людину, що ми... переконали... Вам потрібна насамперед, так би мовити, удільна вага цієї людини в революційних... колах... А прізвище...

— Потрібно й прізвище... Ну та вже добре — я це питання покищо залишаю. А щодо удільної ваги — звичайно, це найголовніше.

— Удільна вага, ваше сіятельство — без перебільшення скажу — надзвичайна! Через цю людину ми знаємо все, що роблять нігілісти в Петербурзі, в Москві... А незабаром будемо знати... все.

— Як усе?...

— Всю організацію нігілістів, усі їхні змови, всіх діячів...

— Через ту людину?...

— Звичайно, не тільки через неї... Але й вона, як бачите, ваше сіятельство, може стати в пригоді... От, наприклад, з цією динамітною майстернею... Тут правда й зовнішнє стеження допомогло... І взагалі...

Судейкін зупинився, вдаючи замішання.

— Знаємо, знаємо, Георгіє Порфировичу. Ваша старанність, ваша сміливість ні в якому разі не зостануться без нагороди і за богом молитва, а за царем служба ніколи не пропадає... Але все ж таки... розкажіть докладно, як це вам пощастило так спритно їх накрити?

— Тут, ваше сіятельство, насамперед треба знати з ким маєш до діла. Вам відомо вже хто саме ховався за тими прибраними прізвищами, що зазначено в протоколі? Галиновський — Грачевський, Бармалеєв — Михайло Клименко, Розанова — Ганна Корба... Все, так би мовити — зорі першої величини... Скажу більше: після того, як їх арештовано — членів Виконавчого комітету в Росії майже не залишилося. Одна тільки Віра Філіпова... звичайно, нам працювати не легко... Але краще перейду безпосередньо до суті... Ох, і накрили ж ми їх голубчиків! — раптом зірвався Судейкін з тону, — навіть опам'ятатися їм не дали!.. Знаємо напевне, що в домі № 24 на третьому поверсі динамітна майстерня, що там вибухових речовин вистачить підірвати кілька будинків... Знаємо, що й нігілісти там сидять не абиякі: стрельне якийсь негідник із револьвера в пляшку з нітрогліцерином — як стій вилетимо всі в повітря! Ну, що тут зробиш?.. Добре, кажу, траплялися нам у Києві може ще й небезпечніші пригоди. А стеження у нас за динамітною майстернею давно. Вони теж себе забезпечують: заходилися якось переробляти піч, щоб бува не підслухали з сусідньої кватирі. Ага, голубчики, вам потрібний пічник? Гаразд... значить, під виглядом пічника можна увійти до вашого кубельця. Гаразд... Запам'ятаємо... Підлога ще там у них паркетна — потрібні полотьори? — Гаразд — через двірника відряджую туди своїх молодців, перевдягнених полотьорами... Роздивилися все достеменно. Кватиря — як і всі кватирі. Ніде нічого підозрілого. Тільки в третю кімнату — найбільш ізольовану не пускають нікого. А живуть у цьому приміщенні тільки троє. Гаразд, запам'ятаємо. У цій значить кімнаті майстерня. Коли захопити її — все приміщення й усі нігілісти в наших руках. Гаразд. Дочекалися ми, коли все в їх було готове. А тоді я перевдягнувся на пічника... Одночасно прийшли й мої молодці під виглядом полотьорів. Двірник пішов запитати: чи можна, мовляв? — Можна, — кажуть, — нехай заходять. Я увійшов, ніби піч оглядаю... А піч, ваше сіятельство, кроків за три від дверей динамітні. Чую — вже полотьори в сусідній кімнаті... А Прибильов — технік їхній найголовніший — чи зміркував він, чи що — бачу — кинувся до дверей динамітні... Ну, я тут на нього ззаду й насів... Здоровий — ледве не вирвався. Тільки куди

вже там одному проти п'ятьох?... В одну мить скрутили ми йому руки, пов'язали жінок... Ну, а тепер, — кажу своїм молодцям, — кличте поліцію. А треба вам сказати, ваше сіятельство, я ще раніше був попередив генерала Федорова. Як увійшов він з нарядом, як глянув на їхні набої, приладдя, динаміт — тільки руками розвів: „Ну, каже, Георгіє Порфировичу щасливий наш бог! якби це все вибухнуло — увесь будинок би завалився!".

— Ну, а тепер... Більше таких майстерень не передбачається?...

— Як, не передбачається, ваше сіятельство? Поки будуть нігілісти — будуть і динамітні. Проти них тільки одна зброя, ваше сіятельство, нова ще, не випробувана, але...

— Яка нова зброя?...

— Унутрішнє стеження, ваше сіятельство.

VI

Незрозуміле поводження Дегаєва й спішний від'їзд його родини, а головне — динамітна майстерня й натяк Грачевського, що днів через два буде можливість знищити Судейкіна — переконали Макара, що період „судейкінщини" в його житті швидко наближується до кінця.

Мрії про діяльність у нових умовах спалахнули з новою силою, і Макар нетерпляче чекав розв'язки.

Чекати довелося недовго.

Другого ж ранку після того, як Макар побував у динамітній майстерні, розсильний приніс Лізі коротенького листа від брата.

Дегаєв повідомляв, що виїздить з Петербурґу в невідкладних справах, що заїде в Харків — до своїх — і що на його думку — льокая — Макара треба звільнити, заплативши йому двадцять п'ять карбованців з тих грошей, що лежать у верхній незамкненій шухляді письменного столу.

Лист був діловий, спокійний — без жодного натяку на якісь інші причини від'їзду, крім суто ділових.

А проте він збентежив Макара до краю. Не було сумніву, що Дегаєв утік. Не було сумніву, що він заздалегідь підготував свою втечу й свідомо не сказав про неї Макарові.

Утік, не дочекавшися кінця, можливо навіть не попередивши Грачевського.

Які були мотиви його несподіваної дочасної втечі? Звичайна нервовість і лякливість, чи може щось інше?..

— А може він попередив, погодив і обміркував свій від'їзд з Грачевським?.. Може так було й треба? — заспокоював себе Макар.

Але щось підказувало йому, що й Грачевському — так само, як і йому, Макарові, — Дегаєв не сказав нічого.

Минув день, другий... Від Грачевського не було жодної звістки.

Якби замах на Судейкіна відбувся — було б щось у газетах. Отже, коли газети нічого не пишуть — замаху певно не було. Коли ж його не було — одно з двох: або його знов довелося відкласти, або... жандарми викрили й погромили організацію.

Макар навіть подумати боявся про можливість такого погрому. Але з усього виходило, що це могло статися:

— Якби замах відстрочено — Грачевський би повідомив.. Та й Дегаєву б тоді нічого було тікати з таким поспіхом..

— Ні, краще не думати... Довідаюся ж. Ну, не сьогодні — завтра, але ж довідаються, що сталося! — примушував себе Макар заспокоїтись.

Але тривога, непевність і передчуття чогось страшного все більше й більше гнітили його. Здавалося, що найстрашніша звістка буде йому не така страшна, як ця гнітюча непевність.

А проте він ледве вдержався на ногах, коли Ліза щось на четвертий день сказала, що є чутка, ніби жандарми викрили динамітню й арештували багатьох терористів.

— Де? Яких терористів? — дерев'яним, мов не своїм голосом запитав Макар.

— На Василієвському. Кажуть, що ввесь будинок обплутано було електричним дротом, що знайдено кілька пекельних машин, готових до вибуху!.. Кажуть, що досить було терористам надавити якусь там кнопку, й будинок би вилетів у повітря... Кажуть, ніби були й такі прилади, щоб підірвати на відстані кількох верст! — з захватом оповідала Ліза. — Ох, яка я рада, що Сергій виїхав. Звичайно, я певна — він не брав участи... А все ж таки... чи довго в таких випадках до біди?..

Макар слухав і розумів тільки одно:

— Динамітню розгромлено. Грачевський, Прибильов і ще багато інших товаришів — у ворожих лабетах, у вогких склепах в'язниці. А Судейкін — гадюка — живий, і тепер йому ще легше, ще з меншими перешкодами можна робити своє ганебне катівське діло . . . . . .

— А Дегаєв утік, утік за кілька днів до арештів, до розгрому динамітної майстерні. Ніби наперед знав, що це станеться. Знав і не попередив...

— То що ж він? Зрадник?—ніби вогнем обпекло Макара.

— Не може бути! Людина, що більше як два роки користувалася певним довір'ям Виконавчого комітету, людина, що була за представника партії в Центральному військовому гуртку, людина, що виконувала найвідповідальніші доручення... І раптом — зрадник... Не може бути!.. Та, врешті, коли вже на те пішло — які докази?.. Що втік?.. А чи не казав Грачевський, що може так і слід було зробити?.. Що не попередив?.. Про що не попередив?.. Про від'їзд?.. Ну, то виходить був знервований, був схвильований, більше ніж слід — от і все. Від лякливости до зради ще дуже далеко...

— А все таки щось негаразд, щось не так!—знов і знов повертався Макар до думки про Дегаєва, хвилинами відчуваючи, що ніби навмисне намагається виправдати його. Можлива зрада цієї людини здавалася йому огидною глибокою прірвою, до якої навіть зазирнути було страшно.

А проте причини таємничої втечі Дегаєва треба було з'ясувати за всяку ціну: Для цього треба було якнайшвидше повідомити про все Виконавчий комітет.

Але після арешту Грачевського, Корби, Буцевича, після масових арештів у Москві — чи залишився ще хтось із членів Виконавчого комітету на волі?

Від Дегаєва Макарові було відомо, що жандарми ретельно розшукують Віру Фігнер, але де вона зараз, як з нею зв'язатися?—Про це крім кількох найближчих до Виконавчого комітету осіб, природно ніхто не міг знати.

За таких умов завдання розшукати Дегаєва й поновити зв'язки з Виконавчим комітетом спершу здалося Макарові надмірно важким. Але він не звик зупинятися перед труднощами.

— Дегаєв десь у Харкові, чи на Україні. Так, чи інакше неодмінно заїде побачитися до дружини — до Любови Іванівни. Знайти Дегаєва — значить поновити зв'язок в Виконавчим комітетом. Коли ж Дегаєв ухилятиметься від зустрічі — це доказ, що він зрадник.

Прийшовши до такого висновку, Макар хотів був з самого початку їхати просто до Харкова. Але обміркувавши все докладно, вирішив, що доцільніше спершу побувати в Києві й порадитися з Василем Конашевичем.

Власне їхати негайно до Харкова не можна було головним чином через те, що Макар там не мав жодних зв'язків, а без знайомих, без адрес і майже без грошей опинився б у Харкові, як у темному лісі.

Двадцяти п'яти карбованців, що він мав одержати від Лізи згідно з листом Дегаєва, вистачило б ненадовго й тоді довелося б уже міркувати не про Виконавчий комітет, не про розшуки Дегаєва, а насамперед про якийсь заробіток.

Від'їзд до Києва відкривав Макарові перспективи значно ширші. Насамперед можна було зупинитися в Конашевича, що мав чудову кімнату на Подолі й непогано заробляв приватними лекціями. Через того ж таки Конашевича можна було поновити зв'язки з революційними колами, нарешті — і це було найголовніше — можна було ще раз обміркувати з Конашевичем, а то й з іншими товаришами всю справу з цілковитим розгромом петербурзької організації й таємничою втечею Дегаєва.

VII

Надії Макара на Київ не справдилися. Після розгрому Південно-російської спілки робітників, після масових арештів та заслань, що вчинили ще Судєйкін і Стрєльніков, — революційна діяльність у Києві зовсім підупала.

Існували окремі дуже законспіровані невеличкі, не зв'язані між собою гуртки. Конашевич декого з учасників цих гуртків знав, але зразу помітно було, що покладати на них великих надій не можна.

Більшість із них хоріла на шпигоманію й не без підстав: за кілька років своєї діяльности в Києві Судєйкін розплодив силу шпигів і зрадників, особливо серед студентів і робітництва.

Серед молоді зовсім не почувалося того бадьорого підвищеного настрою, що справив таке велике враження на Макара чотири роки тому, коли Валер'ян Осинський укладав свої широкі пляни збройної боротьби з царатом.

— Ніби хмара якась на всіх найшла, — жалівся Конашевич, — кого не візьми — всі проклинають, всі ненавидять самодержавство, а боротися з ним — це ніби не їхнє діло. Невже Народня Воля програла бій?.. Невже на місце тих, що загинули, не встануть нові ще грізніші, ще міцніші?..

— Встануть! — казав Макар, — не можуть не встати. Річ не в тому, що урядові пощастило на цей раз розгромити Виконавчий комітет. Річ у тому, що тяжке становище робітництва й селянства може змінитися тільки в наслідок революції. Ти подивися, що робиться на заводах і фабриках: в газетах майже щодня пишуть про все нові й нові звільнення робітників, про скорочення виробництва, про застій у комерційних справах... А побачив би ти, скільки жебраків на вулицях у Петербурзі! Та й тут, у Києві, більше, ніж досить. А ті, хто ще не звільнений, хто працює — хіба їхнє життя набагато краще від жебрацького?.. Зниження платні, штрафи, збільшення робітного дня... Хіба ж так довго може тривати? Отож я й кажу — вихід один — революція...

Конашевич катеґорично заперечував.

— Що умови для революційного вибуху сприятливі — це кожному ясно, Макаре. Але які можуть бути наслідки цього вибуху, коли в нас не буде керівника — революційної організації? Тому я й кажу: коли в найближчому часі в нас не буде міцного Виконавчого комітету — справу Народньої Волі програно надовго... Якщо не назавжди...

Після таких суперечок Конашевич і Макар бувало не розмовляли цілими тижнями.

Конашевич зранку до вечора бігав по лекціях, Макар спершу сидів цілими днями дома, потім потроху почав виходити, потім знайшов заробіток — поденну роботу вантажника на Дніпрі й так захопився нею, що навіть думки про Дегаєва ніби відійшли на задній плян.

З наближенням осіні Дніпро, що повужчав був після літньої спеки, потроху почав ширшати. Густолисті сади й Володимирова гора вже подекуди починали жовтіти й червоніти.

Гончаки з кавунами, з динями, грушами, яблуками, баклажанами, пароплави, вітрила рибальських човнів, цілі фльотилії селянських „дубів" у базарні дні — уся різнобарвна, різноголоса, невгамовна від ранку до ночі пристань, а особливо її парії — вантажники — „босяки", — як висловлювався кожний поважний обиватель — часами настільки захоплювали Макара, настільки привертали його увагу, що він цілими тижнями не з'являвся додому.

Ночував де доведеться разом з „артіллю" голодних напіводягнених людей, що випадково об'єдналися на якійсь вантажній роботі, на ранок ставав до праці, коли вона була, а коли не було — лежав десь на березі тут же на пристані, і нікуди йому не хотілося — навіть на той бік Дніпра — зелений, чистий, залитий сонцем, веселий.

Конашевич спершу було лаявся, а потім зрозумів, що Макарові не слід перешкоджати, бо здорова натура його вимагає фізичної праці, нових вражінь і думок...

Та й порадити Макарові щось інше, що могло б його задовольнити, Конашевич не міг: про Дегаєва ні з Харкова, ні з Одеси, де Конашевич мав кількох знайомих, увесь час не було жодної звістки.

Нарешті, вже пізньої осени, коли Макар знов посмутнів і цілими днями став нікуди не виходити, Конашевичу переказано, що хтось із військових бачив Дегаєва в Тифлісі.

— Ми не маємо права сидіти, склавши руки!.. Коли він у Тифлісі — треба їхати туди. Коли він зрадник — треба його негайно ж викрити. Коли ні — треба через нього зв'язатися з Виконавчим комітетом.

Конашевич цілком поділяв цю думку.

Але швидше, ніж товариші встигли скласти якийсь конкр-тний плян — нова несподівана звістка приголомшила їх і скерувала їхню увагу зовсім в інший бік: в Одесі жандарми викрили запільну друкарню Народньої Волі й арештували всіх її робітників.

Товариш, що приїхав з Одеси й мав найпевніші відомості заявив, що організував друкарню й був у ній арештований „відомий член Виконавчого комітету" Сергій Петрович Дегаєв, його дружина Любов Іванівна, Дмитро Суровцев, Марія Калюжна й інші.

VIII

Судейкін сидів за пляшкою дорогого вина.

Очі йому трохи посоловіли — може не так від міцного смачного напою, як від спогадів про минулу ніч.

Минулої ночі було те, що траплялося з Судейкіним досить часто й що неодмінний його Лепорелло — Кіндрат Скандранов ніжно називав „випивончиком".

Учорашній „випивончик" був результатом побачення Судейкіна з директором департамента державної поліції фон-Плеве.

Плеве, що ще після вбивства царя виявив на всю широчінь свої таланти слідчого й почав швидко „робити кар'єру" — за останній рік все більше й більше звертав уваги на Судейкіна, підтримуючи всі його проєкти й

головне не жаліючи грошей на розшук і провокацію. Робилося це видимо не без морального впливу Побєдоносцева. На останньому побаченні Плеве дав Судейкіну „на секретні витрати" аж п'ять тисяч карбованців і натякнув досить прозоро, що не матиме нічого проти, коли частину цих грошей Судейкін витратить на себе.

Кіндрат Скандраков, що не знав усіх подробиць розмови, але „нюхом чув", що тут пахне коли не золотом, то принаймні чималими пачками асиґнацій і негайно ж запропонував „випивончик".

Пили в окремому кабінеті шампанське в суміші з горілкою й пивом, їли омарів, роздягали якусь тендітну „артистку", що нарешті дала Скандракову ляпаса, їздили в компанії з якимсь князьком до циган, ночували в якомусь брудному притоні.

Про всі ці подробиці саме й згадував Судейкін сьогодні за пляшкою дорогого вина.

Спогади змінялися мріями, мрії спогадами.

„Артистка", що так добре ляснула Скандракова по пиці, здавалася тепер Судейкіну перевдягненою княжною, ледве не придворною фрейліною.

Судейкін примружував очі, уявляв, як він стане міністром — а він неодмінно буде міністром, бо тільки він зможе врятувати Росію від крамоли, — як ставши міністром він матиме величезний вплив на царя й фактично керуватиме всією державою, як ота перевдягнена фрейліна, вчорашня артистка, закохається в нього без пам'яти і що з того буде...

Прихід Скандракова розвіяв ці мрії в найцікавіший момент.

— Депеша з Одеси! — сказав Скандраков.

Судейкін, не поспішаючи, налив вина, випив, запропонував Скандракову півшклянки.

— Ну, яка там депеша?

„Одеса 19 грудня. В ніч на 18 грудня цього року з розпорядження особого корпусу жандармів підполковника Катанського в будинкові № 8 на Успенському провулку захоплено друкарню Виконавчого комі-

тету. Шрифту знайдено понад дванадцять пудів, крім того — різне друкарське приладдя, початий друком № 8-9 Народньої Волі, тридцять дві фалшивих печатки, різаних на міді, три пакети з марками для прописки видів на жительство, більше як сто справжніх підписів урядових осіб на різних документах, форми пашпортів, дублікатів, шифри для таємного листування.

Крім того знайдено багато примірників майже всіх останніх революційних видань, біографії державних злочинців тощо.

Заарештовано в цій справі господаря кватирі, де знайдено друкарню, артилерії штабс-капітана у відставці Сергія Петровича Дегаєва з дружиною..."

— Що, що?.. Дегаєва!.. Там так і написно „Дегаєва"?

— Так і написано: „Сергія Петровича Дегаєва, його дружину, Дмитра Суровцева, Спандоні, Марію Калюжну..."

Судейкін схопився з місця. Кров кинулася йому в обличчя. Він зробив кілька кроків по кімнаті, хотів випити вина, але натомість раптом з усієї сили вдарив кулаком по столі:

— Дуррак!.. Ідіот!.. Дубина!..

Скандраков від несподіванки ледве не впустив депеші додолу:

— Власне я вас не розумію, Георгіє Порфировичу...

— Не розумієш? Та тобі й розуміти не слід!.. Теж і воно хоче розуміти...

Скандраков образився:

— Коли я щось не так... Коли ви незадоволені з мене—скажіть просто, Георгіє Порфировичу... А лаятись я не заслужив..

— Кинь, Коко!.. Ти завжди „не розумієш"... Ну, скажи на милість, звідки ти взяв, що я тебе лаяв?..

— Ну, а кого ж, коли не мене?..

— Ех, Коко, Коко!.. Голова ти з ушами!.. Та кого ж іншого як не того... ідіота Катанського! Ну, вже й ідіот!.. Справжня дубина... Йолоп, чорти б його побрали! Теж знайшовся... визволитель отчизни!..

— Я розумію так, Георгіє Порфировичу: дуже погано, що це він викрив друкарню, а не ми... дуже погано, бо ми все ж таки, так би мовити, працюємо у всеросійському маштабі... Ну, й звичайно, неприємно, що ініціятива йшла від Катанського, а не від нас... Але так би мовити, об'єктивно, це ще не значить, що він осел, коли зміг викрити друкарню...

— Осел!.. Справжній осел!.. І як мені це слово зразу не спало на думку?.. Найсправжнісінький осел... Ну хіба ж таки можна було арештовувати Сергія Дегаєва?..

Скандраков здивовано роззявив рота: йому здалося, що його принципал сказав щось неймовірне, щось таке, про що може й не слід було казати.

Судейкін теж ніби схаменувся й довго мовчав. Потім перевів розмову на інші рейки.

Того ж вечора він виїхав до Одеси.

IX

Ніби страшний тягар упав з плечей Макарові, коли він довідався про подробиці арешту Дегаєва в Одесі.

Уряд завдав Народній Волі нового страшного вдару, захопив у полон ще кількох—чи не останніх?—видатних діячів. Здавалося радіти було нічого.

А проте Макар відчував коли не радість, то якесь надзвичайне полегшення: тепер, нарешті, він знав, він міг бути певний, що Дегаєв не зрадник, що несподівана втеча його з Петербурґу не була наслідком його зносин з Судейкіним. Інакше—тобто при наявності зради з боку Дегаєва—арешту його в Одесі ні в якому разі не могло бути: жандармам—гадав Макар—не було ніякої рації арештовувати, а значить і притягувати до суду свого співробітника.

— Тільки як же це він і дружину свою переконав піти на революційну роботу?—дивувався Макар, уже без огиди пригадуючи Любов Іванівну з її рожевими панталонами й невідмінним Поль-де-Коком.

Уявлення про Дегаєва, як про полохливу, нервову, дуже нетривку людину—теж радикально змінилося:

— Боягуз-боягуз, а не побоявся ж організувати друкарню!..

І на „родинне щастя“ не спокусився... І на вічну каторгу, або й на смерть пішов так само, як інші...

Хвилинами навіть сумління починало тривожити Макара:

— Не можна, не по-товариськи було думати про Дегаєва так, як я думав,—сказав він одного разу Конашевичу.

Той погодився:

— Може б нам з тобою до Одеси проїхати?—грошей тапер у нас чималенько зібралося, а там, може б який зв'язок з в'язницею налагодили?

— Оце ідея!.. За це люблю!—радісно вдарив по плечах Макар Конашевича.—Може там і зв'язок з Москвою роздобудемо. А потім—хто його зна: може й справді чимсь можна буде допомогти Дегаєву. А ми ж з тобою перед ним дуже завинили...

Але їхати до Одеси не довелося: через тиждень несподівано промайнула непевна чутка, що Дегаєв утік з в'язниці. За кілька днів кияни мали вже цілком точні відомості.

Жандарми чомусь вирішили відправити Дегаєва чи то до Петербурґу, чи то до Києва. 14 січня перед вечором вивели його з в'язниці, посадили поміж двох жандармів на візника й повезли на поїзд. На площі перед незакінченою ще будівлею нового вокзалу Дегаєв несподівано вихопив з кишень дві жмені тертого тютюну й сипонув жандармам у вічі.

Не встигли вони опам'ятатися, як Дегаєв уже був коло нової будівлі.

Жандарми підняли стрілянину, надбігла поліція. Обшукали всі закутки нового й старого вокзалів, перетрусили всі найближчі приміщення, але Дегаєва не знайшли.

Другого дня про цю подію говорило все місто.

Оповідали про надзвичайну спритність Дегаєва, про його одчайдушну сміливість, про безпорадність жандармів і зовнішньої поліції.

Виявлялося, що Дегаєв, крім великих організаційних здібностей, крім енерґії, працездатности й спритности—мав ще не абияку сміливість, витриманість і рішучість.

Це зовсім не в'язалося з Макаровим уявленням про Дегаєва, як про людину надто лякливу й нервову.

Макарові залишилося тільки дивуватися, як він не зміг зрозуміти Дегаєва, як міг ставитися до нього з такою підозрою?

Але не минуло й тижня, як нові відомості схвилювали й до краю збентежили товаришів.

З Одеси приїхав старий приятель Конашевича—Андрій Бурленко. Він категорично запевнив, що так, як жандарми везли Дегаєва, вони ніколи нікого в Одесі не возили, що в касарні № 5, де сидів Дегаєв,—він ніяким чином не мав змоги добути тютюну, щоб засипати очі жандармам, що, нарешті, й везти кудись Дегаєва з Одеси жандармам не було ніякої рації. Крім того, Бурленко додав, що з цілком поважних джерел є відомості, нібито один генерал зі слів жандармського полковника Катанського оповідав на підпитку, що Дегаєв не втік, а жандарми випустили його сами.

Бурленко запевняв також, що перед його від'їздом з Одеси там був хтось із членів Виконавчого комітету й казав місцевим революціонерам, що попередження про Дегаєва надіслано закордонному центрові, і треба в найближчому часі чекати відповідного повідомлення в революційній пресі.

Як один із доказів зради Дегаєва, Бурленко наводив також і факт звільнення з в'язниці дружини Дегаєва, Любови Івановни, яку нібито ввесь час допитували тільки як свідка в справі запільної друкарні...

— Ну, що ти на це все скажеш? запитав Конашевич Макара.

— Розшукати й забити, як собаку!..

— Без допиту й суду?..

— Як собаку!

Конашевич замислився:

— Гаразд. Але як розшукати?..

— Давай поміркуємо. Насамперед — де шукати? Я гадаю, що десь у центрі — або в Петербурзі, або в Москві, або в Харкові.

— А я гадаю, що тільки в Петербурзі. Коли він на службі в Судейкіна, то й мусить перебувати там, де Судейкін. Принаймні приїздити туди на довгий час... А потім — він же тепер герой: якщо Виконавчий комітет не виведе його зразу на чисту воду, — а це можливо, — то він там гратиме одну з найперших ролів!...

— А чому ти гадаєш, що Виконавчий комітет може й не вивести його на чисту воду?...

— Та вже хоч би тому, що не знає всього того, що знаємо ми. Ти поміркуй: кому, окрім нас із тобою, відома ця таємнича історія з розгромом динамітної майстерні, з арештами й таке інше?... Грачевський же з в'язниці не перекаже!.. Та може й не знає він, що Дегаєв утік за кілька днів до провалу... А одеську історію можна тлумачити по різному...

— Справді... Ти маєш рацію... Але тоді наш найперший обов'язок — повідомити Виконавчий комітет....

— Звичайно. Тільки як ми це зробимо?.. Зв'язків нема... Налагодити їх — навряд чи так швидко налагодиш... Та може й Виконавчого комітету зовсім нема?..

— Ну, може ще справа стоїть і не так погано. Проте налагодження зв'язків — справа складна. А знешкодити того зрадника треба якнайшвидше... Він, гадюка, коли йому дати волю, може такого накоїти..

— Коли ще не накоїв...

— Чекай, чекай!.. не перебивай... Знаєш, що мені спало на думку? Коли він у Петербурзі — ми його розшукаємо швидко... Ота дружина його — Любов Іванівна... Він без неї — я тобі вже якось казав — нізащо не житиме. А вона... по крамницях, по виставах... Одно слово — її відшукати куди легше, ніж його!..

Ухвалили вжити всіх заходів, щоб мати можливість якнайшвидше виїхати до Петербурґу.

Конашевич заходився ліквідувати свої лекції й добувати від товаришів гроші на дорогу.

Усім, хто мав хоч будь-яке відношення до революційної діяльности, ухвалили категорично заявляти, що є абсолютно безперечні докази зради Дегаєва.

В Петербурзі намірялися діяти одночасно в двох напрямках: розшукувати Дегаєва й намагатися встановити зв'язок з Виконавчим комітетом.

X

Макарові й Конашевичу не щастило. Вже більше як три місяці жили вони в Петербурзі, а справа ні на крок не посувалася вперед: ні зв'язку з Виконавчим комітетом, ні хоч би натяку на слід Дегаєва не було.

Конашевич досить швидко знайшов собі дві приватних лекції — на прожиток вистачало.

— Макар увесь час зранку до вечора тільки те й робив, що блукав по місту коло крамниць, на ринках, коло театрів, сподіваючись зустріти Любов Іванівну.

Спершу він стежив без певного пляну, потім розбив місто на кілька дільниць і систематично відвідував їх з таким розрахунком, щоб на кожну дільницю припадало не менше, як кілька днів стеження підряд.

Налагодження зв'язку з революційними колами лежало на обов'язку Конашевича.

Він досить швидко розшукував декого з киян — переважно студентів. Але далі звичайних розмов та одержання нелеґальної літератури — в більшості випадків дуже застарілої — справа не посувалася...

З усього було видно, що революційні кола подвоїли свою обережність. Побоювання натрапити на зрадника або на шпига, бажання забезпечити себе від аґентури Судейкіна, а то й просто жах перед можливими арештами — очевидно були не останніми причинами, в наслідок яких налагодження й зміцнення зв'язку з революційними

колами натрапляло на величезні труднощі. Єдине, про що Конашевич легко й швидко довідувався — це новини щодо успіхів уряду в боротьбі з революціонерами.

Ці новини завжди розліталися з надзвичайною швидкістю. Їх переказували не тільки люди, що мали якесь відношення до революційної діяльности, а навіть звичайні обивателі, не виключаючи й хазяйки мебльованих кімнат, де жили Макар з Конашевичем.

Нерідко новини ці вражали надзвичайною точністю, навіть своєрідним стилем — ніби добре зредаговані повідомлення якогось таємного телеграфного аґентства.

Товариші певні були, що серед цих новин є немало сфабрикованих у кабінеті Судєйкіна. Але в цілому, безумовно, новини виникали стихійно, в наслідок тих чи інших подій — переважно нових і нових арештів.

Ще в кінці лютого, мов грім ударила звістка про арешт Віри Фіґнер у Харкові. Незабаром арештованя було підполковника Ашенбренера, як переказували, члена Виконавчого комітету й керівника великої військової організації Народньої Волі. Трохи згодом відбулися арешти штабс-капітана Похітонова на Полтавщині, поручника Стратановича і штабс-капітана Крайського — в Одесі, поручника Рогачова — в Москві. Крім того — вже в квітні — ходили чутки про великі арешти серед кронштадських артилеристів і офіцерів фльоти.

— Навіть тільки з самого факту всіх цих арештів можна зробити висновок, що військова організація охопила ледве не всю Росію, — казав Конашевич.

— Я роблю й ще один висновок, — похмуро відповідав Макар, — арешти серед військових не обійшлися без Дегаєва. Пригадую, Грачевський казав мені, що Дегаєв був представником у Центральному військовому гуртку... І куди тільки Виконавчий комітет дивиться!..

— Коли він існує...

— Та ти ще в Києві висловлював цю думку. А вийшов же в лютому № 8 — 9 Народньої Волі... Та й додаток до нього...

Після таких розмов Макар ще з більшою ретельністю продовжував свої розшуки.

Де далі він усе більше переконувався, що допомогти йому може тільки випадок.

Одного півдня Макар ішов по Невському, по затіненій стороні: сонце вже починало припікати.

Він був на ногах з раннього рана, але не почував утоми. Одганяв невеселі думки, напружував увагу — намагався оглянути кожну постать, кожне обличчя.

Раптом він зупинився, немов прикутий: повз нього — овіяна пахощами дорогих перфумів, з пакунками в обох руках, напудрена й вирядженa понад усяку міру — пройшла, граючи стегнами, Любов Іванівна.

Одну хвилину Макар не вірив своїм очам. Стояв ледве переводячи дух, відчуваючи, як радісно забилося серце, як стає легше дихати. Першим рухом його було переконатися, чи в кишені револьвер, першою думкою — чи не впізнала?..

Він озирнувся.

Любов Іванівна, не поспішаючи, спокійно йшла далі.

— Не спускати її з очей. Простежити, де живе. Не може бути, щоб вона не жила, або принаймні не зустрічалася з Дегаєвим!.. Додому йде, чи не додому?.. Коли не додому — однаково: вертатиметься. Не відстану від неї, поки не переконаюсь, де живе. А того — зрадника — вбити при першій нагоді. Коли сьогодні, то й сьогодні...

Любов Іванівна повернула праворуч, потім ще раз праворуч і раптом зупинилася коло парадного ходу великого п'ятиповерхового будинку.

Макар зупинився теж — кроків за десять від неї.

Постояла хвилинку, ввійшла в парадне. Щоб не відстати якось на сходах, або в коридорі, Макар ішов за нею на відстані трьох-чотирьох кроків.

Разів зо два вона озирнулась й кокетуючи посміхнулась йому ледве помітно.

— Не пізнала... Коли оглянеться ще раз—удаватиму закоханого студента, — майнуло Макарові в голові, і він

сміливо повернув за жінкою в довгий добре освітлений коридор четвертого поверху.

Любов Іванівна зупинилася й подзвонила.

Макарові залишалося пройти повз неї, потім — коли вона увійде в кватирю — повернутися, запам'ятати номер, а далі вже діяти в залежності від обставин.

Аж тут трапилося те, чого не можна було передбачити: несподівано, а може й навмисне — Любов Іванівна впустила з-під пахи пакунок якраз у ту мить, коли Макар проходив повз неї.

Машинально Макар нагнувся підняти пакунок. У ту ж мить відчинилися двері й на порозі з'явився Дегаєв:

— Ти чого ж це, Любуню, так пізно?.. А!.. Й ви тут, товаришу Макаре!?. Скрикнув Дегаєв чи то зрадівши, чи то злякавшись.

Макар від несподіванки не міг промовити й слова.

— Ну, заходьте, заходьте!.. Давно... давненько таки ми не бачилися... Та де ти його впіймала, Любуню? — питав Дегаєв уже в передпокої.

— Я... Та я тільки зараз, вибачте, тільки зараз пізнала, що ви... той самий, що в нас жили!.. Розумієш, Серж, я повертаюся, а вони... себто товариш Макар... за мною. Щось ніби знайоме в обличчі... та не питати ж мені першій... А товариш Макар теж ніби соромиться...

— До останньої хвилини вагався, — видавив з себе Макар, — і зовсім наче ви... і не ви... А побачитися з старими знайомими дуже хотілося.

— Д... да. Я тоді, знаєте, так і не встиг вас попередити... Ледве викрутився, щоб не засісти разом з Грачевським... Ви не дивуйтеся, що я так одверто... при дружині — вона в мене тепер теж стріляна птиця: чули ж, не бійсь, про одеську історію...

— Чув... і про втечу вашу чув...

— Любуню... Даси нам чогонебудь поснідати?..

Любов Іванівна вийшла до другої кімнати.

— Ну, то що ж ви чули? — сів Дегаєв до столу, показуючи Макарові місце навпроти себе.

Макар одсунув крісло й сів так, щоб найзручніше було вихопити револьвер.

— Ну, то що ж ви чули? — вдруге запитав Дегаєв.

— Та все... теж саме... А от... як воно справді було?..

— Дуже просто... Уявіть собі — дуже просто. Посадили мене на візника... По боках жандарми... Ну, я штовхнув одного, а другому тютюном межи очі...

— Мене, власне, більше цікавить, як ви втекли тоді, коли захоплено динамітну майстерню!.. — несподівано для самого себе процідив Макар крізь зуби.

Дегаєв здригнувся й поміно зблід:

— Я, власне, не зовсім розумію, що ви хочете сказати. Я виїхав тоді за кілька днів... Я навіть не уявляв, що можливі такі... жахливі арешти... Ну, звичайно, я міг передбачити, що буде небезпечно... Але...

— Чим же ви пояснюєте, що арештовано всіх... розумієте, всіх, окрім вас?...

Дегаєв верескливо зареготав.

— Ну, товаришу, Макаре, ви запитали це таким тоном, ніби хочете вчинити мені допит!..

Макар нахмурився:

— Чорт батька зна що. Я зовсім не вмію тримати себе в руках!..

— Що ви, що ви, Сергіє Петровичу! — посміхнувся він, як міг лагідніш, — мене просто ще й досі хвилює тодішній... випадок...

— А я, знаєте, просто... Якось одвик хвилюватися... Ото як виїхав тоді звідси—був у Харкові, на Кавказі, потім... як вам відомо — Одеса... А скільки небезпек, скільки арештів за цей час!.. Може ви не уявляєте собі... А нам, центрові — Виконавчому комітетові — видніше!..

— А чим Виконавчий комітет пояснює таку силу арештів... Особливо за останній час?..

— Чим?.. Ну, знаєте... причин багато... Неконспіративність, неможливість для найвидатніших діячів працювати тільки в якійнебудь одній галузі... Аґентура

Судєйкіна... Потім... потім це вже вам по секрету — Виконавчий комітет гадає, що хтось із тих, що недавно заарештовані—з військового центру—зрадник... Справу цю Виконавчий комітет хоче доручити мені...

Макар засунув руки в кишені: не тільки слова, а й рухи, і вираз обличчя Дегаєва, а надто швидкі злодійкуваті очі його ще раз і ще раз переконували, що він зрадник.

— Ще й натякає мерзотник на когось іншого!.. Щоб відвернути увагу від себе... Годі марудитись!.. Кінчати! — спалахнула думка.

— Серж, товаришу Макаре!—раптом почулося ззаду,— я вам на сніданок яєшню хочу... Як вам більше подобається?.. Я гадаю окасту...

Любов Іванівна нечутно ступила ще кроків зо два й зупинилася коло Макара.

— Ху, хай їй абищо!.. Ступає, мов кішка... ніби навмисне підкралася! — майнуло Макарові в голові.

— Я за окасту! — ніби прокинувся він від сну.

Витягнув руки з кишень, кинув оком на ноги дружини Дегаєва.

Нечутно ступаючи розкішними зеленими шитими золотом домашніми капцями, Любов Іванівна вийшла.

Дегаєв мовчав і уважно дивився на Макара.

— Н-ну... А як же ви?.. Що поробляєте? — запитав він перегодом, навмисне підкреслюючи, що розмова його втомила.

— Та я що ж?.. Я, власне, тому так і зрадів з нашої зустрічі, що... ось уже цілий рік... не можу знайти зв'язку з Виконавчим комітетом... Чи не могли б ви мені допомогти?

— З охотою... з величезною охотою!.. Щеб пак: ми ж з вами старі знайомі. До того ж рекомендації Златопольського, Грачевського це вам не фунт ізюму!. Такі люди, як ви... нам дуже потрібні... Власне з Виконавчого Комітету тут у Петербурзі поки що тільки я та ще... одна особа. Ну... Я, вам як відомо—нелеґальний... До мене... сюди ... ходити ні в якому разі

не можна. Це вже сьогодні... свята конспірація нехай нам вибачить... А надалі... Я вам дам явку—безпссередній зв'язок з Виконавчим комітетом. Адресу ви не записуйте. Запам'ятайте: Загородній Проспект, № 17, приміщення 6, щосуботи від дев'ятої вечора. Питати Олександра Івановича. А щоб вам там повірили;—я дам шифровану записку: кілька слів про ваше минуле. У нас тепер дуже суворо... Записку покажете тільки Олександру Івановичу... Більше—нікому.

Дегаєв вийняв записну книжку швидко, швидко написав кілька рядків незрозумілими знаками й простягнув Макарові.

Беручи папірця, Макар аж здрігнувся від несподіванки: обличчя Дегаєву в одну мить неймовірно зблідло й перекосилося...

— Чого ви... Чого ви... на мене... Так дивитесь?.— простогнав Дегаєв, зриваючись з місця й задкуючи до вікна.

— А ось чого, зраднику! — вихопив Макар револьвер.

— Ай!.. він уб'є його!.. — почувся ззаду страшний жіночий вереск, і в ту ж мить гаряча сковородка вдарила Макарові по руці.

— Серж, тікай!.. Він уб'є тебе!.. Серж!.. Клич поліцію!—верещала Любов Іванівна, хапаючи Макара за руки.

Він одштовхнув її й наче п'яний обвів поглядом кімнату... Дегаєва не було...

— Рятуйте!.. Вбивають!.. Грабують!.. — почувся з другої кімнати його надірваний, на смерть переляканий голос.

— Замкнувся... Розчинив вікно... Кличе поліцію, падлюка! — уголос подумав Макар і швидким упевненим кроком вийшов з приміщення.

XI

Того ж вечора Макар з Конашевичем перевдягнені стежили до пізньої ночі за будинком, де жив Дегаєв. Ні він, ні його дружина не з'являлися.

Другого дня з ранку товариші знов почали стежити, але без наслідків: Дегаєв чи то зовсім не виходив з дому, чи зник негайно ж після замаху Макара.

Третього й четвертого дня стежити було далеко важче: і двірникам, і поліції Макар і Конашевич попадалися на очі вже багато разів.

Припинили стеження до ночі, і хоч з вечора йшов дощ, вартували всю ніч.

Спробували на кілька день припинити стеження, потім знов поновили його, але знов без наслідків: Дегаєв зник.

Тоді тільки згадали про шифровану записку, що її дав Дегаєв Макарові.

Конашевич був тієї думки, що Макар ні в якому разі не повинен іти з цією запискою на вказану адресу:

— Ясно, що тебе там чекатимуть жандарми. Той зрадник від разу ж зміркував, що йому дуже корисно, щоб ти зник, невідомо куди.

Макар був іншої думки:

Насамперед Дегаєв зустрів його, як старого знайомого як людину, зв'язок з якою міг тільки збільшити авторитет Дегаєва в революційних колах.

Справді, Дегаєв схвилювався, був неприємно вражений Макаровим запитанням про динамітну майстерню, але ж потім він заспокоївся.

З другого боку, Дегаєв не міг бути певний, що про відвідування Макаром конспіративної кватирі на Загородньому ніхто не знатиме.

І нарешті — це на думку Макара було найсильнішим доказом — Дегаєв не міг знати, що про обвинувачення, його Дегаєва, в зраді відомо тільки одному Макарові.

— Найбільше, що мене чекає на тій конспіративній кватирі, — переконував Макар Конашевича, — це знайомість з аґентами Судейкіна. Але негайно, розумієш, зразу — того ж вечора — вони мене не заарештують. Їм вигідніше буде за мною деякий час тільки стежити. А за те, коли це справді зв'язок з Виконавчим комітетом — Дегаєв від нас не викрутиться.

Конашевич мусів погодитись.

Першої ж суботи Макар пішов на Загородній Проспект.

Потрібне приміщення знайшов швидко. Перед тим, як подзвонити, перевірив, чи в порядку зброя — шостизарядний револьвер і гострий кинджал.

— Коли справді тут пастка — живим не дамся!..

Відчинила якась жінка. В півтемряві Макар не розглеців її обличчя, але в кімнаті, куди його запрошено, жінка, подаючи йому стілець, повернулася лицем до світла і Макара вразила її блідість, суворість глибоких, ніби заплаканих очей і страдницький вираз міцно стиснених уст.

— Олександра Івановича можна бачити?

— Ні. Прийдіть через тиждень.

— Мені дуже, дуже потрібно його бачити...

— Він попередив, що сьогодні не може... Прийдіть через тиждень.

Макар розгублено оглянув кімнату. Стіл, широкий диван, кілька стільців, шафа з книжками... І всюди — і на столі, і на дивані, і на стільцях, і просто на долівці — книжки, журнали, газети і знов книжки... Ніби сюди тимчасово знесено якусь бібліотеку.

— А чи не можна б не через тиждень, а трохи раніше?

— Це не від мене залежить. Коли вам потрібний Олександер Іванович — приходьте наступної суботи.

Жінка підвелася, прощаючись. Щось непідступне, суворе, щось аскетичне і в той же час рідне відчувалося в її обличчі, погляді, рухах.

І від того, як її гарячі тонкі пальці несподівано — міцно потиснули Макарові руку, від того, що суворі очі її, ніби, опромінені внутрішнім світлом, раптом зустрілися з його розгубленим поглядом, — Макарові зразу стало спокійно й легко на серці: ніби сестра пригорнула його й заспокоїла...

Він вийшов глибоко зворушений, переконаний, що не помилявся, — що Дегаєв дав справжній, безпосередній зв'язок з Виконавчим комітетом.

Наступної суботи відчинила та ж сама жінка. Нашвидку одяглася й вийшла.

— Певно вже ніколи не побачу її, — чомусь подумав Макар.

Олександер Іванович уже чекав. Це був чоловік років двадцяти трьох, середнього зросту, досить плечистий, але худорлявий. На блідому навіть сірожовтавому обличчі ледве пробивалися вуси й борідка. Простовісна глибока зморшка на високому чолі, а особливо смутні сірі очі надавали всьому обличчю поважности, навіть суворости.

Одягнений був Олександер Іванович у сірий піджак поверх вишиваної сорочки.

Він міцно потиснув Макарові руку, сів, зразу ж підвівся й гостро-допитливо глянув Макарові в вічі.

Макар мовчки подав шифровану записку Дегаєва.

Олександер Іванович узяв, кинув на неї оком, сів, вийняв з лівої кишені піджака олівець і уважно почав щось креслити на газеті, яку він теж звідкісь витягнув.

Поволі обличчя йому яснішало. Коли він скінчив і знов подививсь на Макара, в його погляді було стільки цікавости, стільки ніжности й співчуття, що Макар мимоволі відчув якесь замішання.

— Розшифрували? Ну, що він там пише?..

— Пише таке: Зорянчук. Робітник. Працював у Москві, Петербурзі, Михайловим, Перовською, Кибальчичем. Пізніше тримав зв'язок зі мною, Грачевським. І все?

— А хіба цього не досить? Ви працювали... Ви знали їх близько?..

— Так...

— А мені, знаєте, не довелося... Був один випадок... Желябов схотів мене бачити... але... не довелося... Вибачте, — махнув рукою Олександер Іванович: може це не до речі, але я... просто так... сказав вам, як людині, що... ну, так би мовити... була з ними, рідна їм... Ну, та це, зрештою, моє особисте почуття... Кажіть, яка у вас справа?

— Справа така, що Дегаєв зрадник і я його ледве не вбив.

Олександер Іванович одкинувся назад усім корпусом. Здивовано підвів брови:

Що?.. Зрадник?!. Хто зрадник?.. Дегаєв?! Вибачте, я вас не розумію... Може... може хворі? Може вам голова болить?..

Макар гірко усміхнувся.

— Я в цілком нормальному стані. Прийшов довести Виконавчому комітетові, що Дегаєв зрадник і що його треба вбити.

— Коли ви в нормальному стані, то... Всеж таки дозвольте мені не повірити, що ви в нормальному стані!.. Ви самі не розумієте, що ви кажете... Дегаєв зрадник?.. Та це таке безглуздя, така нісенітниця!.. Хіба вам не відомо, хто такий Дегаєв? Він же після арешту Віри Миколаївни фактично керує... всім!.. Коли б він був зрадник, припинилася б уся діяльність Виконавчого комітету!.. І всі ми—насамперед я, і вся наша група—давно б уже були... ліквідовані!.. Ви просто... сказали, не подумавши... А жаль... З першого погляду мені здалося, що ви людина... розважна!. А про Дегаєва... Розумієте... це така нісенітниця, що я просто не знаю, що говорити!.. Ну, коли б, наприклад, мені взяли та й сказали: „ти, мовляв, зрадник"...

— Вам цього ніхто, ніколи не скаже.

— Чому?.. Кажете ж ви про Дегаєва!.. А для мене це майже однаково!.. За останній час я з Дегаєвим так зблизився, так потоваришував... Це така цінна, така корисна для партії людина!.. Ну, я не кажу вже про свої особисті почуття... Я навіть полюбив його, коли хочете... А ви, ні з того, ні з сього — зрадник!..

Олександер Іванович відсапнун і пройшовсь по кімнаті. Макар, підперши рукою підборіддя, довго сидів мовчки.

— Слухайте уважно, — нарешті сказав він, зідхаючи глибоко, — я вас розумію. Вам тяжко, вам страшно й подумати, що він зрадник. Спочатку було тяжко й мені. Але тепер, коли я твердо переконався — в мене тільки

одна думка: знищити його якнайскорше... Бо, коли він відограє таку велику ролю — він же виказав або викаже не сьогоді — завтра нас усіх!..

— Я слухаю вас. Слухаю, як представник Виконавчого комітету, щоб знати всі ваші докази й переконати, що ви помиляєтесь...

Макар говорив гаряче, переконано. Він не поминув жодної дрібниці, він старанно освітлював усі відомі йому факти й особливо зупинився на втечі Дегаєва з Одеси. На його думку—один тільки цей факт, навіть без зв'язку з іншими, був цілком достатнім доказом зради.

Але Олександер Іванович, видимо, був іншої думки. Макар почував, що слухає він з упередженням, з недовір'ям, що нарешті більшість Макарових арґументів Олександру Івановичу вже відома.

Макар зупинився, щоб відідхнути.

— Ну, а крім обставин розгрому динамітної майстерні та втечі Дегаєва з Одеси — вам більше нічого не відомо? — суворо запитав Олександер Іванович.

— Крім того, що я вже сказав — нічого... Коли не рахувати моєї останньої з ним зустрічі...

— Ага!.. ще остання зустріч... Навряд чи вона мене переконає більше, ніж усе, що ви вже сказали...

Макар нетерпляче знизав плечима. Йому було боляче, що його слухають з таким недовір'ям. Він навіть якусь ворожість відчув до Олександра Івановича.

Але Макар помилявся.

З перших же слів його про останню зустріч з Дегаєвим Олександер Іванович захвилювався... Ледве дослухавши до кінця, він підхопився й заходив по кімнаті великими кроками.

— Чекайте! — нарешті промовив він, — Дегаєв розмовляв з вами з чверть години?.. Потім дав вам оцю записку?.. Потім після вашого... після вашої загрози втік у другу кімнату, розчинив вікно і... кликав поліцію?.. Ви добре чули, що це саме він, а не хто інший кликав поліцію?..

— А хто ж, як не він? Голос його добре знаю... Кликав поліцію, а потім... зник, невідомо куди...

— Ах, так!.. іще й зник... А ви знаєте, він справді кудись виїхав не попередивши нас... Я гадав... але тепер безперечно — цей факт має зв'язок з вашим замахом... Але чому... чому ж він нас не попередив?! Чому не сказав про вас ані слова? — схопився Олександер Іванович за голову.

— А з другого боку — почав, він знову, — зрадник би так не зробив: зрадник би попередив нас, неодмінно попередив, що він виїздить... наприклад, у особистих справах, чи що...

Макар мовчав Він знав, що всі його докази тепер зайві. Олександер Іванович метався по кімнаті, не знаходячи собі місця.

Раптом він став, мов прикутий. Ніби тінь неймовірної муки впала йому на обличчя:

— Я не можу повірити... Це абсолютно неможливо!.. — простогнав він глухим голосом. — Це не вміщується в моїй голові... Я пригадую що... певно якраз того самого дня, чи вечора, як ви в нього були — після того, як ви в нього були,— він вимагав категорично, щоб оцю нашу явку негайно ліквідувати!.. Себто він хотів, щоб ви ні в якому разі... не зустрілися зі мною!.. Щоб оця шифрована записка до мене не потрапила... Щоб ви ні в якому разі... не могли встановити зв'язок з Виконавчим комітетом!.. Слухайте, ви ставитеся до мене з довір'ям?

— Так, як до самого себе...

— Гаразд. Виконавчий комітет мусить перевірити все, що ви сказали... Усе, що нам відомо... Я не можу... не можу уявити, що він зник... що ваші висновки — правильні... Це такий жах...

XII

Через тиждень у тому ж приміщенні Олександер Іванович сказав Макарові, що Дегаєв справді зник невідомо куди, що Виконавчий комітет разпочав слідство, що

в зв'язку з цим вживають деяких запобіжних заходів, і що з'окрема ухвалено ліквідувати цю явку та запропонувати Макарові й Конашевичу оселитися на іншій кватирі й чекати дальших вказівок Виконавчого комітету.

Макар погодився. Взяв від Олександра Івановича сто карбованців, а також адресу нового приміщення, де йому радили оселитися, і вже третього дня влаштувався там разом з Конашевичем.

Почалися довгі, одноманітні дні, а потім і тижні напруженого чекання. Вже наприкінці літа від Олександра Івановича зайшов якийсь студент з повідомленням, що той, кого Макар чекає, скоро має зайти сам. Але минув ще місяць—Олександра Івановича не було.

— Вони неначе навмисне зволікають,—сердився Конашевич.

Макар тільки хмурився.

Нарешті одного вечора, коли холодний осінній дощ настирливо тарабанив у шиби, наводячи сум і нудьгу,—товариші почули умовне стукання в двері.

— Справдилися наші найгірші побоювання!—сказав Олександер Іванович, скидаючи мокре до нитки пальто.—Вам тут тяжко було так довго чекати, але нам... нам довелося куди тяжче...

Він сів підперши руками голову.

— Я втомився,—промовив він по хвилевім мовчанні,—зараз прийде ще один... представник Виконавчого комітету. Тоді й обговоримо все докладно... До того ж, коли можете, не питайте в мене нічого про цей... жах...

— Вигляд у нього—як після тяжкої хороби,—подумав Макар.

— А як швидко має прийти той... другий товариш?—запитав Конашевич.

— Хвилин через десять... Щоб ви поставилися до нього з довір'ям, мушу сказати, що це... Герман Лопатін...

Ім'я Германа Лопатіна за останні десять років було серед революціонерів чи не найпопулярніше. Ні з ким, здається, не було таких надзвичайних пригод, як з Лопатіним. Ще двадцятирічним студентом він був арештований у зв'язку з замахом Каракозова на царя і просидів у Петропавлівській фортеці два місяці. Звільнений за відсутністю доказів, він того ж року подався до Італії—стати під прапори Гарибальді, але не встиг доїхати, як відбувся Ментонський бій і полон Гарибальді поклав кінець його замірам. Через рік Лопатіна арештували в справі так званого „Рубльового Товариства“ і вислали до Ставрополя. Тут його несподівано ув'язнили ніби за участь у „Нечаївській організації“. З надзвичайною сміливістю й відвагою він утік з-під арешту й подався за кордон. „По дорозі,“—як він висловлювався,—Лопатін заїхав аж до Кандікова на Вологодщині, де був на засланні відомий теоретик народництва Петро Лаврович Лавров, улаштував Лаврову втечу, привіз його до Петербурґу й відправив за кордон, куди й сам незабаром виїхав. За кордоном жив деякий час у Женеві, де зустрічався з Нечаєвим та Бакуніним, проти тактики яких гостро заперечував. З Женеви переїхав до Лондону, бо дуже заприятелював з Карлом Марксом, працю якого заходився перекласти на російську мову. В цей саме час Лопатіна обрано до Генеральної Ради Міжнароднього Товариства Робітників Інтернаціоналу.

Працюючи над перекладом Марксового „Капіталу“, Лопатін несподівано для всіх подався на Сибір з метою визволити з Якутії Миколу Гавриловича Чернишевського. Дехто казав шуткуючи, що один з мотивів цієї справи було бажання якнайшвидше закінчити переклад „Капіталу“, до якої роботи і Маркс, і Лопатін сподівалися, мовляв, притягти Чернишевського, якого обидва вони вважали за людину з геніяльними здібностями.

З метою визволити Чернишевського Лопатін під виглядом члена Географічного товариства щасливо прибув до Іркутську, але тут його несподівано арештували в наслідок якоїсь таємничої телеграми Третього відділу. Ув'язнений в спеціяльній камері при жандармських касарнях, Лопатін усе ж таки знайшов можливість утекти,

але був спійманий. Продержавши його під арештом кілька місяців і не маючи доказів його провини, жандарми нарешті випустили його на поруки під догляд поліції. Добре розуміючи, що це—тільки щасливий випадок, і що жандарми незабаром мають арештувати його знов,—Лопатін зник з Іркутську і на маленькому човнику подався вниз по Анґарі, переїхав щасливо через славетні Анґарські пороги й дістався до Єнісею, де й вийшов на берег в Усть-Тунгузці, пропливши таким чином у надзвичайно важких умовах щось чи не три тисячі кілометрів. З Усть-Тунгузки, через непрохідну тайгу Лопатін після багатьох пригод вийшов на Старо-Ачинський шлях і нарешті таки доїхав селянськими підводами до Томську. Тут у всіх шпигів і поліцаїв уже були фотографічні картки Лопатіна. Його впізнали й арештували. Незабаром він був уже знову в Іркутську, в острозі. Просидівши майже цілий рік, він ні на хвилину не залишав думки про втечу. Якось улітку викликали його до окружного суду. Лопатін помітив, що якийсь урядовець приїхав верхи й прив'язав свого коня до воріт. Тоді Лопатін попросився на ґанок—„освіжитися". Його вивели під вартою. В одну мить переплигнув він через перила, одірвав повіддя, плигнув у сідло й подався до лісу, що тягнувся на північ уздовж так званого Якутського тракту. Погоня не могла його наздогнати. Цілий місяць блукав він по незнайомій дикій тайзі, нарешті дістався до села, перевдягнувся селянином, проміняв свого коня на підводу з сліпою на одне око кобилою і під виглядом селянина знову дістався до Томську, де на цей раз без пригод опинився на пароплаві. Потім щасливо доїхав до Петербурґу, а звідти подався за кордон.

З Парижу, де він оселився, Лопатін кілька разів їздив до Росії, був там не раз арештований у революційних справах, і в період найбільш енерґійної діяльности Народньої Волі майже ввесь час перебував чи то на засланні, чи то по в'язницях.

Останній раз його заслано було на Вологодщину, звідки він утік до Парижу в лютому 1883 року.

Втеча ця відбулася щось місяців сім тому, і Макарові й Конашевичу добре були відомі її подробиці. Леґендарна відвага й мужність Лопатіна поруч з його самовідданістю й ненавистю до царату завжди захоплювали й дивували Макара.

І ось тепер ця людина з доручення Виконавчого комітету мала прийти сюди—до цієї обридлої за довгі місяці чекання кімнати, де Макар передумав стільки тяжких, невеселих дум, де не раз сумніви й недовір'я до сучасних революційних діячів опановували його.

— Справді, Виконавчий комітет не міг зробити кращого вибору: може до кого іншого ми поставилися б не з таким довір'ям,—думав Макар.

Конашевич широкими кроками ходив по кімнаті; його теж брала нетерплячка побачити одного з найвідважніших революціонерів, а разом і розв'язати остаточно дегаївську справу, яка мучила Конашевича не менше, ніж Макара.

Усі чекали, але всі здригнулися від несподіванки, коли почулося умовне стукання.

Конашевич одчинив двері.

Увійшов високий огрядний чоловік у якомусь кумедному чужоземного крою короткому пальті, з зонтиком, у крислатому великому м'якому брилі.

Поздоровкався, не поспішаючи протер білосніжною хусткою пенсне в золотій оправі й поважно надів його знов на ніс.

Добре виголені щоки й чудово випещена русява борода Лопатіна, а особливо його незвичайний одяг зразу кидалися в очі.

— Ваша постать, Германе Олександровичу, така відміна, що її можна помітити серед тисячі інших,—сказав Олександер Іванович.—Шпигам це, чого доброго, дуже полегшує роботу...

— Дурниці! У мене ж англійський пашпорт!—зареготав Лопатін, як здалося Мокарові, надто вже самовпевнено.

— Може почнем?—запитав Олександер Іванович.

Лопатін сів, обводячи присутніх уважним поглядом.

— Починати—воно може й приємніше, ніж кінчати,—посміхнувся він на слова Олександра Івановича,—але я волів би краще кінчати... Так, мені до зарізу хочеться якнайскорше скінчити цю неприємну, вірніше сказати, брудну справу... Брудну, бо в ній стільки бруду, що лише те слово, що я його дав товаришам за кордоном, примушує мене довести все до кінця... Н-нус, товариство, я люблю, як то кажуть,—бика за роги... Річ іде не менше й ні в якому разі не більше, як про знищення відомого вам Судєйкіна...

— Ви хотіли сказати—про знищення Дегаєва?—підхопився Макар.—Ви певно помилилися?..

— На превеликий жаль, дорогий товаришу, на превеликий жаль я не помилився... Але... ви це чудово зауважили: я дуже хотів сказати—про вбивство Судєйкіна і Дегаєва... Але на жаль—Дегаєв житиме аж до природного свого кінця...

— Ви глузуєте!—скрикнув Макар, не в силі себе стримати.—Дегаєв—зрадник, і ніхто—ніякий Виконавчий комітет—не має права дарувати йому життя!.. Досить уже, що й так без кінця зволікали!.. Я ввесь час підкорявся Виконавчому комітетові, але після того, що ви сказали, я...

— Вибачте, товаришу, і не хвилюйтесь... У мене справді страшенно погана звичка глузувати навіть у найвідповідальніших справах,—лагідно, по-товариськи, сказав Лопатім,—ніколи не можу втриматися—люблю гострі слівця—це одна з моїх найгірших вад... Поговоримо спокійніше... Дегаєв—не просто зрадник: він подвійний зрадник, бо спершу зрадив нас, а тепер зраджує... Судєйкіна...

— Нічого не розумію, — похмуро перепинив Конашевич.—Коли він зрадник—треба його знищити... Питання, на мою думку, тільки в тому, чи попадеться він нам коли в руки...

— При певних умовах, ви можете його побачити через кілька днів,—поважно сказав Лопатін.

XIII

Кажіть докладно про все, що ви знаєте,—стиснув зуби Макар,—тільки я заявляю наперед: те, що ми досі чули, примушує мене ставитися до Виконавчого комітету з недовір'ям, і я залишаю за собою право...

— Не підкорятися ухвалі партії?—перепинив Лопатін, і в голосі його відчулися щирі сердечні ноти,—а я з першого погляду вирішив був, що ви—людина партійна, дисциплінована. Виходить, що певно й у вас сидить той самий бісик, що в мені... Я теж, поправді сказати, скоріше партизан, ніж людина партії... Я це кажу не для красного слівця, а просто, щоб вам було відомо: я не брав участи в ухвалі, про яку зараз доповідатиму, але те, що мені доручено—я виконаю... Навіть у тому разі, коли ви одмовитесь мені допомогти... Тепер до справи... Я чув, що ви перші взяли на підозру Дегаєва й, не маючи зв'язку з Виконавчим комітетом, навіть зробили спробу знищити зрадника. Вам певно й досі здається, що замах був невдалий, тобто, що він не пішов на користь партії. Це не так. Тепер, коли вся ця історія перед нами, як на долоні, ми можемо категорично заявити: негайно після вашого замаху Дегаєв подався за кордон, з'явився до членів Виконавчого комітету і... розкрив усі свої карти...

— Заявив, що він на службі в Судєйкіна?..

— Так. Заявив і покаявся. Я зараз детально розповім усю цю ганебну історію. Прошу тільки мати на увазі, що я переказуватиму все майже дослівно—виразами офіційних документів, які Виконавчий комітет має незабаром опублікувати; пам'ять у мене чудова... Ну, от... Про Дегаєва там сказано так:

„Дегаєв—людина, що приєдналася до партії в період її могутности, й виконувала багато доручених їй Комітетом справ, а тому й піднеслася підчас пізніших розгромів на досить високий ступінь організаційної партійної єрархії... Заарештований в Одесі в грудні минулого 1882 року, почуваючи себе скомпрометованим остаточно,

Дегаєв ужахнувся перспективи особистої гибелі, легкодушно, під впливом в'язничних умов, змішав свою власну безпорадність і загибіль з безпорадністю й загибіллю самої партійної справи й уявив собі, що жандарми якась усюдисуща, всемогутня сила... Перебуваючи в такому облудному стані, одрізаний від моральної підтримки міцніших волею товаришів, він дійшов остаточного морального занепаду й вирішив купити подяку й довір'я уряду ціною виказів на своїх учорашніх друзів-революціонерів з тим, щоб пізніше, маючи довір'я самодержавної влади, завдати їй при нагоді рішучого вдару...

— І все це—тільки в Одесі, в тюрмі, а не раніше? перепинив Макар.—Це невірно.

— Однаково! Слухаймо далі,—одізвавсь Конашевич.— Тільки чи не можна б поменше отієї канцелярщини?..

— Гаразд. Я продовжую:

...З цією метою він запропонував Судейкіну свої послуги, які, звичайно, переляканий успіхами революційного руху уряд негайно ж прийняв. Негайно ж Дегаєву влаштовано ніби втечу, яка привела цього безсовісного й небезпечного зрадника знову до шерегів партії. Коли вірити його власним поясненням, він увесь час сподівався, що йому пощастить досягти своєї мети—тобто завдати страшного вдару царизмові—ціною порівняно незначних жертов, виказуючи лише другорядні революційні справи й незначних для партії робітників та зберігаючи найвидатніших діячів з найголовнішими партійними установами... Але дійсність швидко разбила ці фантастичні пляни й показала всю їх безпринципність і химеричність...

Перебуваючи ввесь час під невпинним тиском таємної поліції, Дегаєв примушений був дати викази майже про все, що йому було відомо... Проте й після цих виказів він не вийшов зі становища звичайного зрадника й шпигуна... Тоді, пригнічений свідомістю своєї провини перед партією, а також увесь час жахаючись, що його можуть викрити, він, нарешті, вирішив заявити про все Виконавчому комітетові...

— Цікаво,—з іронією запитав Конашевич,—чи був би він „пригнічений своєю провиною“, якби Макар не спробував його застрелити як собаку?..

Лопатін співчутливо підморгнув і продовжував, ніби по писаному:

...Вирішив заявити про все Виконавчому комітетові, з тим, щоб Комітет або позбавив його життя, або дозволив йому спокутувати свою провину, свій злочин якоюнебудь великою послугою партійній справі...

— Тепер я починаю розуміти!—схвильовано перепинив Макар,—він запропонував убити Судейкіна—і Виконавчий комітет... погодився?.. Та це ж безглуздя: йому, негідникові, треба було тільки виграти час, а коли він усіх вас... і нас посадить за ґрати, тоді... Вони й зараз певно регочуть з Судейкіним з такої... безглуздої ухвали...

— Ні, тут справа складніша... Прошу дослухати мене уважно... Тут уже просто їхня резолюція... Так як вони ухвалили дослівно:

...Опинившися перед таким глибоко сумним і трагічним завданням, Виконавчий комітет, як представник політичної партії, не вважав себе в праві діяти подібно до приватної особи й керуватися в своїй ухвалі лише вимогами абстрактної справедливости. Навпаки—він гадав, що його прямий обов'язок полягає в тому, щоб забезпечивши—чи то шляхом фізичної смерти, чи то в який інший спосіб—певне знищення особи Дегаєва для партії, уряду й громадськости, розв'язати разом з тим і деякі інші важливі завдання. Отож і визнано за конче потрібне:

1) врятувати насамперед тих із партійних діячів, які хоч і відомі вже через Дегаєва поліції, але покищо вільні;

2) врятувати від поліції виказані їй партійні установи та законспірувати їх належним чином;

3) відібрати в Дегаєва докладні відомості про всіх найманих аґентів та добровільних посібників політичної поліції;

4) покарати на смерть Судейкіна (але неодмінно руками самого Дегаєва), бо Судейкін, як невтомний сіяч політичної розбещености, повинен був на думку Виконавчого комітету загинути в тій самій ямі, яку він копав іншим, залишивши власною загибіллю навіки незабутній приклад того, як ненадійне все, що засноване на зрадництві“...

Лопатін скінчив і допитливо оглянув присутніх.

Мертве мовчання було йому за відповідь.

Усі — не виключаючи й Олександра Івановича, який ухвалу Виконавчого комітету напевне знав і раніше,— були збентежені, розгублені, обурені. Лопатін, певно, цього чекав. Він пройшовся кілька разів по кімнаті, ніби даючи всім час заспокоїтися.

— Ну, товариство, то як же?.. Одмовляємося вбивати Судейкіна?.. Чи може ще поміркуємо?.. Я не брав участи в ухвалі Виконавчого комітету... Не міг брати, бо я ж тільки... Партизан... Але... Коли вам цікаво знати мою думку—я переконаний твердо: навіть за допомогою Дегаєва—Судейкіна треба знищити. Я ставлю питання конкретно: хто з вас бажає взяти участь у замаху на Судейкіна?

— За допомогою Дегаєва?.. Я відмовляюся!—рішуче заявив Макар.

— Я... подумаю,—по довгім ваганні сказав Конашевич.

XIV

Кілька днів після доповіді ЛопатінаМ акар не міг за - спокоїтись.

Те, що він одмовився брати участь в убивстві Судейкіна, здавалося йому цілком логічним висновком з усього, що сказав Лопатін. Звірятися на Дегаєва, сподіватися за його участю знищити Судейкіна, було на думку Макара, щонайменше злочинною необережністю. А проте, чим довше він обмірковував становище, що утворилося, тим більше опанували його сумніви.

— Лопатін сказав не все: не може бути, щоб Виконавчий комітет довірився зрадникові. Ухвала знищити

Судейкіна напевно базувалася крім запевнень Дегаєва, ще й на інших, ґрунтовніших підставах...

Такої самої думки був і Конашевич.

— Я інакше й не уявляв собі справи,—казав він Макарові.—Є, повинен бути реальний, обґрунтований плян убивства. Я й чекав, що Лопатін розкаже про нього нам якнайдетальніше... Не треба було тобі таку гарячку пороти!..

— Може й справді—не треба було... Тільки я все таки ніяк не можу уявити, що можливий цілком реальний плян... Для певности, що Судейкіна можна знищити, треба насамперед знати, розумієш,—знати, а не вірити, що на цей раз Дегаєв не зрадить. А така певність можлива тільки тоді, коли Дегаєв кожну хвилину відчуватиме в себе на лобі дуло нашого револьвера. І то не в якомусь переносному розумінні, а просто; іменно кожну хвилину, іменно—дуло револьвера. Це перше. Друга, не менш важлива умова—це, щоб Судейкін безумовно й безмежно звірявся на Дегаєва, дав йому завести себе до пастки. Це на мою думку теж неможлива річ...

— Справді—це дві найголовніші умови,—погоджувався Конашевич: побачимо, що скаже Лопатін...

Але Лопатін чомусь не приходив.

Дні минали за днями.

— Чого я чекаю? запитував себе Макар.— Хіба тільки й праці для революціонера, що полювати на таких гадин, як Судейкін? Досить уже було цього полювання за два з половиною роки! Ніби в багні якомусь загруз і не можу з нього вилізти... І то правда—не можна було кидати справи, не довівши її до кінця... Але тепер... тепер я власне Виконавчому комітетові не потрібний: перший-ліпший з товаришів може мене замінити. Ну, й нехай собі влаштовують замах на Судейкіна, коли мають надію на успіх... А мені вже давно пора на свіже повітря...

Макар уявляв собі, як він стане працювати десь на заводі, як опиниться знов серед робітників, почне пропаґанду... Важка й небезпечна буде робота, але зате

щодня, щохвилини він відчуватиме, що праця немарна, що все ширші й ширші маси робітників усвідомлюють свої інтереси, організуються на боротьбу з царатом за владу трудящих, за соціялізм.

Соціялізм!.. Ледве чи не з того часу, як Макар почав жити в Дегаєвих за льокая, він майже не чув цього слова. Гарячі дебати в робітничих гуртках про майбутній устрій нового суспільства, суперечки між „чистими народниками“ й народовольцями про доцільність чи недоцільність політичної боротьби за захоплення влади все, чим жили й хвилювалися справжні революціонери, ніби втратило свою злободенність, ніби забулося... А натомість на ввесь зріст підвелася постать Судейкіна, постать гада, якого неодмінно треба було знищити. І питання про те, яким чином знищити, кому знищити — заполонили, зосередили на собі всю увагу. А коли виникла перша підозра на Дегаєва, коли ясно стало, що Дегаєв зрадник,—де вже там було думати про соціялізм, про тактичні й програмові питання.

— Ех, не пощастило мені тоді!—пригадував Макар свою останню зустріч з Дегаєвим.—Може б тепер уже й думати про Дегаєва забули...

— А Судейкін?—раптом спалахнула думка.

— Може тоді вже ніяким чином не вдалося б знищити Судейкіна... А тепер... Може й справді Лопатін має цілком реальний плян?..

— А коли має,—снувалися далі думки,—коли має, чи слід було мені відмовлятися?.. Тяжко, страшно борсатися в цьому багні, але... Треба. Треба тому, що... просто мені легше, ніж кому іншому. Мене принаймні це багно не затягнуло... І не затягне ніколи... А кого іншого...

— Ні, все ж таки чому саме треба?—ніби хтось інший запитував Макара.

— Чому треба?.. А де Златопольський, де Прибильов, де Грачевський? Де Желваков і Халтурін?—Де Віра Фіґнер?.. Хто, як не Судейкін вирвав їх з наших шерегів?.. А скількох ще вирве, коли його не знищити?!.

— То, виходить, що треба помститися?..

— Так, і помститися... І знешкоди ворога...

Макар почував, що соціялістові слід би підходити до справи не зовсім так. Він неодноразово казав і Володі й іншим, що зло не в окремих особах, а в системі, в певному співвідношенні клясових сил. Отже, оскільки знищення окремих осіб не може змінити цього співвідношення—воно недоцільне.

Але чим глибше відчував Макар це протиріччя, тим сильніше спалахувала в ньому ненависть до Судейкіна.

— Знищити гада, а потім... потім, знов туди—на заводи, в робітничі маси, де вперше спалахнула гостра ненависть до самодержавства, де народилася, зміцніла й стала невід'ємною частиною Макарової свідомости ідея соціялізму.

— Тільки чи справді ж у Лопатіна є реальний плян?..

Плян був. На перше запитання—чим ґарантований Виконавчий комітет, що Дегаєв не зрадить, Лопатін відповів зразу тільки одним словом:

— Жінкою.

Тобто як жінкою?..

— Ви здається знайомі з Любов'ю Іванівною?

— Ну, то що ж?..

— Знаєте, як вона ставиться до свого чоловіка?.. Ну, от... Я з свого боку можу додати, що в Одесі, кажуть, була така сцена: арештанти—Дегаєв з дружиною сиділи за розкішною вечерею з Судейкіним, їли такі страви й пили такі вина, що певно й найкращому гастрономові не снилося, і... вели приємну розмову про спільну діяльність... Коротко кажучи: двоє чобіт—пара. Дегаєв за нею—в огонь і в воду... Та й вона теж. Хоч її почуття для нас, власне, не мають значіння... Любов Іванівна зараз за кордоном—під невсипучою увагою Виконавчого комітету. Якщо Дегаєв тут хоч на йоту відступиться від того, що він обіцяв—навряд чи побачить він після цього Любов Іванівну...

— Гаразд. А що ви скажете на друге наше запитання?

— Це про повне довір'я Судейкіна до Дегаєва?.. Тут справа складніша. Тут, звичайно, не може бути такої

певности, як у першому питанні... Зате ми маємо факти: Судейкін буває в кватирі Дегаєва зовсім без охорони й просиджує там по кілька годин: сидять, розмовляють, вечеряють... Це факт. Перевірений. Та й не може Дегаєв тепер брехати: Любов Іванівна не дозволить...

— А Судейкін не може змінити свого ставлення до Дегаєва?..

— Навряд. Хоч, по правді сказати, цього треба дуже боятися чорти їх там розберуть!.. А проте—навряд. Тут бачите, товариство, крім особистих моментів, споріднення душ, так би мовити, є ще й глибші коріння їхньої дружби... Я сказав би—моменти соціологічного порядку.

— Цікаво, при чому тут соціологія?..

— Соціологія?.. Справжня соціологія е соціялізм—сказав наш вельмиповажний Петро Лаврови... Туманувато?.. На мою думку—теж... Імла!.. Любить дідусь підпустити туману—не те, що Маркс. У того щодо ясности—не думки, а кришталь! Ну, а я, вибачте, хоч і перекладав його „Капітал", а проте й досі маю дуже погану звичку. Інколи майне думка—я її тої ж хвилини—в слово. Ну, а слово—не горобець: інколи всього дві слові, а вже й охінея. Прошу вибачити: про Лаврова й Маркса я тільки так, коли хочете, для розгону. А щодо соціологічного коріння дружби Судейкіна з Дегаєвим, то тут справа стоїть так: Судейкін—типове породження тої політичної й громадської розпусти, що роз'їдає нашу країну під гнійним покровом самодержавства. Судейкін, хоч і дворянин, але з родини бідної, захудалої: плебей, як кажуть у вищих урядових сферах, шпигун. Освіти—жодної, манери—далеко не аристократичні. Якогонебудь там графа Шувалова певно аж дрижаки аристократичні беруть, коли він тільки подумає, що такий мужлан, як Судейкін може стати колинебудь „особою"... А перспектива ця нібито не така вже й неможлива: візьміть кого хочете з наших „державних мужів"—порівняно з ними, Судейкін—блискучий талант!.. І державні мужі це почувають... Вони ввесь час намагаються тримати Судейкіна в „чорному тілі".

Єдиний, хто ввесь час підтримує Судейкіна,—це найближчий його начальник—директор департаменту поліції—Плеве. Але підтримує тільки тому, що Судейкін потрібний для кар'єри самого Плеве. Як тільки Плеве стане міністром, він обсипе Судейкіна золотим дощем. Та й зараз, певно, в грошах йому ніколи не відмовляє... Але щодо чинів, щодо можливости навіть у далекому майбутньому висунутися й самому стати міністром,—ні—цього від Плеве, а тим більше від кого іншого, Судейкін не матиме ніколи!.. Нічого не зробиш: мужлан. Ви дивіться—вони ж усі з Побєдоносцевим та царем влючно вважають Судейкіна ледве чи не за визволителя Росії... А чинів йому—того, чого він найбільше доминається—не дають. Ви подумайте, скількох уже революціонерів він віддав на страту, на вічне ув'язнення, на заслання!—А чинів не дають: за п'ять років служби насилу-насилу вибився з капітанів у підполковники... А Судейкін же людина розумна! Для нього ж ясніше від ясного, що з його здібностями він би міг бути куди кращим міністром, ніж, наприклад, такий йолоп царя небесного, як Дмитрій Толстой... А Судейкіну ж хочеться бути міністром, ой як хочеться!.. А вони—аристократи, усі ці кандидати на перші ролі—вони ж йому ледве не щодня в той чи інший спосіб підкреслюють: знай своє місце, мужлане!.. Не суйся з суконним рилом у калашний род. Вам відомо—в Судейкіна нерви волові. Але такої, я вам скажу, атмосферочки навіть слонові нерви не витримають! А тут ще й Дегаєв і другі прибічники підзуджують: „не дають вам ходу, Георгіє Порфировичу". А головне—Дегаєв... Судейкін переконаний, що через Дегаєва він—простий шпиг—тримає в руках усю страшну крамолу... Він може одним ударом роздушити всі революційні організації, віддати на смертну кару або запроторити в темні льохи в'язниць ледве не всіх революціонерів... А може й не віддавати, не запроторювати: слухає ж він Дегаєва, коли той каже: почекаємо, Георгіє Порфировичу, почекаємо; нам, мовляв, вигідніше!.. Мати в руках таку зброю, таку

силу й не мати впливу на хід державного корабля... Та тут навіть не Судейкіну може спасти на думку: Ну, добре, мовляв,—ви мене не пускаєте до влади, гаразд, почекайте—випущу на вас за допомогою Дегаєва „чудище обло, огромно, стозевно“—крамолу—дам волю всім анархістам, соціялістам, нігілістам, а головне терористам!..

Як почнуть вони кидати бомби, рити підкопи, як полетять у повітря ваші палаци, а з ними й дехто з вас самих, шановні пани-аристократи,—чи не прилізете ви тоді навколішках до мужлана Судейкіна?.. Чи не прохатимете його взяти на себе „тягар влади“?..

— Ну, й фантазія ж у вас, Германе Олександровичу,— не витримав Конашевич.

— Не фан-тазія, а фактичний матеріял: точнісінько такі самі пляни вже давно укладають Судейкін з Дегаєвим!.. Звідси й приятелювання, й повне взаємне довір'я, й інтимні зустрічі на кватирі Дегаєва... За останній час вони настільки конкретизували свій плян, що починай хоч завтра: Дегаєв формує загін терористів, улаштовує динамітні майстерні тощо. Одночасно Судейкін виходить у відставку. Коли не дадуть відставки — Дегаєв організує фіктивний замах на Судейкіна, може навіть його легко поранити... Як тільки Судейкін таким чином усунеться, — Дегаєв убиває — іменно справді вбиває — міністра внутрішніх справ Толстого, великого князя Володимира і ще там когось... В урядових сферах—безум і жах. Сам цар закликає Судейкіна до влади... А Дегаєв за цей час буде вже найпопулярнішою людиною серед революціонерів. Удвох з Судейкіним вони утворять могутній, непереможний дуумвірат і правитимуть Росією...

— Ну-ну! — похитав головою Конашевич.

— А як правитимуть? — запитав Макар.

— Тут, Дегаєв казав, їхні думки розходяться: Судейкін, звичайно, не проти соціялізму, але неодмінно, щоб керував усім він — Судейкін. Яким чином поєднати соціялізм з самодержавством Судейкіна — тут він і сам ще плутається... здається, на одному тільки стоїть твердо:

щоб йому дозволили взяти за жінку якусь там чи то артистку, чи то княжну... Був з ним колись такий випадок: десь у окремому кабінеті Судейкін з своїм неодмінним секретарем Скандраковим роздягали якусь жінку... Ну, а вона візьми та й дай Скандракову ляпаса. Судейкіну це так сподобалося, що він закохався в неї без пам'яти, запевняє всіх, що то — перевдягнена княжна і як бачите, дає їй навіть місце в своїй „соціялістичній“ системі.

XV

Дегаєв під прізвищем Сергія Петровича Яблонського жив на Невському в будинку № 91, що другим своїм фасадом виходив на Гончарну. Хід був з Гончарної, з двору. Кватиря — на третьому поверсі, вікнами в двір.

За пляном, що його показав Лопатін Макарові й Конашевичу все приміщення було цілком ізольоване й складалося з кухні, передпокою й трьох кімнат: їдальні, кабінету та спальні.

Дегаєв найняв це приміщення за згодою Судейкіна, який рекомендував Дегаєву й льокая — певно одного з своїх численних шпигів.

Крім цього льокая, інших слуг не було. Інколи — як і до всіх пожильців — заходив двірник, але це бувало рідко.

Судейкін навідувався до Дегаєва в більшості випадків без попереджень, але разів зо два приходив і на спеціяльні запрошення.

Жодного разу він не з'являвся сам без свого неодмінного супутника — Коко Скандракова. Вони були великі друзі, проте під час інтимних розмов свого принципала з Дегаєвим, Скандраков терпляче чекав десь у передпокої разом з льокаєм.

Обидва завжди приходили озброєні.

З доручення Лопатіна Дегаєв пробував стріляти в себе в приміщенні з револьвера, сусіди пострілив не почули...

Плян убити Судейкіна в кватирі Дегаєва з першого разу здався Макарові й Конашевичу цілком реальним.

Але Лопатін їх розчарував :

— Уявіть собі, що Дегаєв запрошує до себе Судейкіна, призначає час. Ті, що братимуть участь у замаху, повинні прийти заздалегіть і заховатися в приміщенні. Але льокай негайно ж попередить про це Судейкіна, і тоді замість його треба чекати цілого дивізіону жандармів...

— А щоб Дегаєв спершу забив, або зв'язав льокая?..

— Не можна: якщо Судейкін випадково не зможе прийти — це ж компромітує Дегаєва й позбавляє нас надії назавжди...

— Тоді тільки один вихід,—сказав Макар, — треба, щоб Дегаєв запросив Судейкіна на такий час, коли льокая не буде дома напевно.

— А звідки Дегаєв це може знати?..

— Як звідки?.. Ходить же льокай кудись...Ну, наприклад, відпроситься він на парад, абощо... А Дегаєв уже мусить розрахувати: якщо льокай не повинен вернутися кілька годин — треба негайно запросити Судейкіна, одночасно попередивши нас...

— У такому пляні — багато непевного! завагався Конашевич.

Лопатін, навпаки, дуже повеселішав:

— Судейкін ні в якому разі не міг розкривати своїх карт щодо Дегаєва якомусь звичайному шпигові. Головою ручуся, що той льокай — і не уявляє собі, що за птиця Дегаєв. Стежить за ним, безумовно, стежить ретельно, але ж буває колись відсутній?.. А коли буває — з нас цього досить. Розпитаємося в Дегаєва й спробуємо. Сміливість городи бере...

Дегаєв з цим пляном погодився: льокай, особливо в свята, бувало відпрошувався ледве не на цілий день.

Треба було негайно обговорити всі деталі, підготувати все потрібне й бути на поготові щодня.

Перед тим як дати свою остаточну згоду на участь у замаху, Макар ще раз запитав в Лопатіна, що саме ухвалено зробити з Дегаєвим.

— Негайно ж після вбивства Дегаєв повинен з'явитися в умовлене місце. Його чекатиме один товариш і повезе

за кордон. Там його відпустять на всі чотири сторони з умовою, щоб він ніколи, ні в якому разі не давав про себе знати й до самої смерти жив під чужим прізвищем...

— А ґарантія?..

— Яка тут ще потрібна ґарантія?.. Після вбивства Судейкіна — Дегаєв — карний злочинець!.. Він навіть пискнути не посміє, бо царський уряд його тоді хоч із під землі викопає...

— Так, чи не так,—сказав Конашевич,—є для Дегаєва це політична смерть... Мені здається більше нічого й не треба...

Макар промовчав: він усе ще не міг помиритися з думкою, що Дегаєв зостанеться живий.

До того ж не зважаючи на слушність і обґрунтованість висновків Лопатіна, щось непокоїло, щось увесь час тривожило Макара. Він не сказав би, що боїться нової зради Дегаєва:

— Зробить усе, як наказав Виконавчий комітет; де вже там не зробити, коли Любов Іванівна під загрозою!.. А все ж таки... Все ж таки в рішучий момент треба ввесь час не спускати його з очей...

Макара цікавило, як він зустрінеться з Дегаєвим після всього, що сталося:

— Невже негідник посміє ще глянути в вічі?..

Але довго зупинятися на таких питаннях не було часу: треба було обговорити, якою зброєю найкраще вбити Судейкіна й Скандракова, коли вони з'являться до Дегаєва, треба було до найдрібніших деталів обміркувати, як саме відбудеться напад, де кожний стане, що робитиме в тому чи іншому випадку, куди мають виїхати учасники вбивства...

Треба було, нарешті, підшукати третього товариша, що крім Конашевича й Макара взяв би участь у замаху.

Конашевич рекомендував киянина Стародворського. Той уже років зо два жив нелеґально, і не раз пропонував свої послуги в терористичних справах.

За порадою Стародворського ухвалено було озброїтися коротенькими залізними ломами: усі троє учасників були

далеко не слабосилі, особливо Конашевич. Крім ломів у кожного був револьвер і кинджал.

Гадали, що трьох проти Судєйкіна й Скандракова,— особливо беручи до уваги несподіваність нападу,—цілком досить.

Стародворський цього ж дня пішов до крамниці з старим залізом, вибрав три ломи й тут же наказав їх трохи вкоротити.

Дегаєв по одному забрав їх у Лопатіна й заховав у себе в приміщенні.

Не минуло двох днів після цього, як прибіг Лопатін з попередженням, що льокай Дегаєва відпросився на цілий день, і що Дегаєв уже запросив до себе Судєйкіна на четверту годину.

Рівно о третій Конашевич, Стародворський і Макар уже були в кватирі Дегаєва на Невському.

Макар навмисне умовився прийти після всіх, бо почував, що побути хоч кілька хвилин віч-на-віч з Дегаєвим буде йому не під силу.

Над сподівання, Дегаєв поводився так, ніби він ніколи не був зрадником... Навіть спробував якось пожартувати, але, зустрівши суворий погляд Макара, знітився й одійшов у куток, як побита собака.

Перший повинен був нападати Конашевич. Він мав стояти за портьєрою в першій кімнаті—вітальні—й ударити Судєйкіна ломом по голові. У ту ж мить Макар і Стародворський повинні були напасти на Скандракова й одрізати обом відступ до виходу. Дегаєву треба було діяти в залежності від обставин, замкнути після вбивства кватирю й потім з'явитися на умовлене місце, щоб негайно ж їхати за кордон...

Було сорок п'ять на четверту. Судєйкін ніколи не спізнювався. Всі стали на призначені місця.

Макар у кутку за високою шафою притулився до стінки, оглянув, чи ніщо не перешкоджає йому вискочити й зробити напад на Скандракова, як було умовлено.

Дегаєв, нервово шаркаючи підборами, ходив по кімнаті, заклавши руки назад і похнюпившись.

Що ближче до четвертої години, то частіше виймав він золотого годинника й кілька разів, здалося Макарові, забув подивитись, котра година.

Годинник чогось дуже притягував Макарову увагу:

— Дорогий певно... І костюм на Дегаєві—дорогий і меблі в приміщенні, і картини, і квіти, і килими... І все це—на гроші, одержані від Судєйкіна... На гроші—за життя, за волю, за щастя тих, що вважали Дегаєва за приятеля, за товариша, довірялися йому, покладали на нього надії!..

Мов живі, промайнули перед Макаром страдницькі образи Златопольського, Прибильова, Грачевського...

Макар стиснув зуби: втягнена в плечі маленька голова Дегаєва ніби дражнила... Непереможне бажання вдарити по ній з усієї сили ломом охопило його...

Тримаючи лом напоготові, Макар зробив один крок уперед.

У цю мить задзеленчав дзвоник.

Дегаєв метнувся до передпокою, вернувся, знов вибіг і знов вернувся.

Вигляд його був страшний: обличчя бліде, аж синє, очі, ніби хотіли вискочити з орбіт, нижня щелепа дрібно трусилася. Макар, погрожуючи, показав йому лома.

— Тут, у ватеркльозеті—віконце: побачу, хто... дзвонить,—простогнав ледве чутно Дегаєв і вибіг.

Три хвилини, поки Дегаєва не було, здалися Макарові вічністю.

Раптом Дегаєв скрикнув:

— Чорт зна що!.. Невдача!.. Нічого не вийде!..

— Як невдача?.. Що сталося?—запитали водночас Конашевич і Макар.

— Це дзвонив двірник... Я побачив у віконце, що це він—і не відчиняв... Аж чую внизу він каже комусь: „Господіна Яблонського нема дома"... Певно це Судєйкін послав двірника довідатись...

— Треба було, негайно ж відчинити двірникові!—розсердився Стародворський,—якби ви тут не марудилися—сьогодні б усе було скінчено...

Дегаєв розвів руками.

Почекали Судєйкіна ще з пів години й розійшлися: замах доводилося відкласти...

XVI

І Макар, і Конашевич, і Randodворський—усі були тієї думки, що замах не відбувся в наслідок цілковитої розгублености й переляку Дегаєва.

Настрій у всіх був пригнічений.

Особливо тяжко було Макарові. За останні дні, коли все вже було ухвалено й підготовлено, він тільки й жив думкою про недалекий кінець „судєйкінщини" й „дегаєвщини".

— Вбити одного гада, знешкодити назавжди другого, а потім... потім воля!—мріяв Макар.

І колишні мрії його про втечу з Лук'янівської в'язниці здавалися йому тепер не такими гарячими, не такими нездоланими, як мрії звільнитися від пут важкого обов'язку, що примушував відгородитися глухим муром конспіративности від живої організаторської роботи, замкнутися в тісному колі кількох—може й найкращих—товаришів, і всі сили свої, всі думки віддати на підготовку замаху...

Макар не шукав глибоких, основних причин того ненормального становища, в якому він перебував ось уже чи не більше двох років. Він тільки відчував, що становище це ненормальне, що треба з нього вирватися якнайшвидше, і що вихід тільки один: знищити Судєйкіна, знищити або назавжди знешкодити Дегаєва.

Судєйкін і Дегаєв у наслідок сили причин, у наслідок цілої низки обставин стали наперешкоді бажанням Макара провадити революційну роботу серед робітників... вони загнали його в тісний кут ледве не повного відриву від живого життя, вони, мов примари, увесь час кидали чорну тінь на всі його мрії, думки, сподівання... Довгими-довгими днями, тижнями, місяцями вони стояли перед Макаром глухим муром, що відгороджував його від творчої організаційної роботи, від рідної Макарові з дитинства робітничої маси.

Чи не сам він створив собі цю перешкоду?.. Чи не сам він з самого початку невірно оцінював ролю Судєйкіна в боротьбі з революційним рухом?..

— Може й сам,—хвилинами думав Макар,—але не міг же я, не міг усунутися від роботи, запропонованої Виконавчим комітетом... Не міг же, не міг забути, що знищення Судєйкіна—це визволення, це життя багатьох і багатьох товаришів, і що смерть Судєйкіна—це помста за тих, що загинули!.. А Дегаєв—подвійний зрадник—найкращий з помічників Судейкіна—огидна потвора, що тільки й могла народитися в задушливій атмосфері одірваних від живого життя, отруєних зрадництвом і придушених судєйкінщиною законспірованих гуртків!.. Невже ж і про Дегаєва можна було забути?..

— Ні, не можна було!—твердо відповідав собі Макар.

Але сумніви знов і знов опановували його.

Лопатіну й Конашевичу здавалося, що похмурість Макара—наслідок невдачі першого замаху:

— Ясніше від ясного,—потішав Лопатін,—вдруге Дегаєв уже не зробить помилки... А Судейкін, коли прийшов на перше побачення—прийде й на друге!..

— Хоч би тільки скоріше...

Над сподівання чекати довелося зовсім недовго. Усього лише через кілька днів Дегаєв знов повідомив, що льокай відпросився на парад, а від Судейкіна вже є записка, що він неодмінно прийде...

Макарові мов щось одлягло від серця:

— Сьогодні!—думав він, ідучи по Гончарній,—сьогодні...

І серце йому билося швидше і жвавіше, і петербурзький імлистий морозяний день, і вигуки візників, і гомін юрби, і навіть поліцаї на перехрестках, здавалося, теж нагадували: сьогодні!..—сьогодні страта жандармського підполковника Судєйкіна, сьогодні звільнення Макара Зорянчука!..

Макар затримував крок, примушував себе уважно вдивлятися в кожне обличчя, реаґувати подвоєнням обережности на кожний підозрілий рух, на кожну непевну постать.

Але ноги, ніби не слухалися його, очі ніби не хотіли бути такими уважними й гострозорими, як завжди:

— Сьогодні страта жандармського підполковника Судейкіна!..

Коло входу до будинку, де жив Дегаєв, Макара чекала несподіванка.

Двірник підозріло оглянув його:

— Вам куди?..

— До добродія Яблонського! — байдуже кинув Макар, — і ступив на сходи.

— Коли пастка — живим не даватись. Питає, собака, певно не дарма — стривожила думка...

Макар подзвонив.

Конашевич і Стародворський були вже на місці. Виявилося, що і в Конашевича двірник теж довідувався, куди він іде, але Конашевич на запитання відповів запитанням:

— Хто, мовляв, живе в чотирнадцятій кватирі?..

Двірник назвав якесь прізвище, Конашевич буркнув, що саме туди йому й треба.

— Дуже погано! — сказав Стародворський. — Навряд чи двірник запитував випадково... Хто ґарантує, що це — не з доручення Судейкіна?..

— На мою думку вам краще всього... розійтися негайно ж — порадив Дегаєв.

— Знов відкладати?.. А що ви мені казали, коли я прийшов!? — обурився Стародворський.

— Я... казав... що проситиму, щоб мене ні в якому разі не слухалися, коли я... проситиму, щоб залишили приміщення!..—ледве видавив з себе Дегаєв.

— Ой, хтось подзвонив! — скрикнув він через хвилину і зблід, як мертвяк.

— По місцях! — наказав Конашевич і став за порт'єру.

Дегаєв пішов відчиняти.

Не встиг ще Макар стати за шафу, як почувся бадьорий голос Судейкіна:

— Ну-ну, знаєте, й мороз!.. Коли дозволите, Сергіє Петровичу — я просто до кабінету... Коко проходь!..

Макарові з-поза шафи не видно було ні Судейкіна, ні Скандракова. Він бачив тільки Дегаєва, що був у їх позаду кроків за три.

Дегаєв раптом затримався й вихопив револьвер...

— Він збожеволів!.. — ледве не скрикнув Макар.

— Б-бах! — пролунав постріл.

— Коко! Зрада!.. Смали в їх із револьвера! — гримнув Судейкін і кинувся назад до виходу...

Але було вже пізно: Стародворський ударив його ломом по плечах, Макар — хотів по голові не поцілив, ледве не впав сам...

Непогамована лють охопила його й він з усієї сили вдарив ще раз і ще...

Судейкін важко гепнувся на підлогу.

Конашевич поклав Скандракова єдиним ударом.

— Де Дегаєв?!. Нащо стріляв?.. Уб'ю с-собаку!.. — ледве переводячи віддих простогнав Стародворський.

Виявилося, що Дегаєв накинув на себе шубу, одімкнув двері і втік, навіть не зачинивши їх...

На порозі валялася його чорна котикова шапка . . .

. . . .

XVII

Побєдоносцев тількищо скінчив читати листи й замислився.

Його турбувала думка, що листування щодня зростає й зростає, читати всю кореспонденцію особисто він не має фізичної змоги, а серед листів немало таких, що довірити читання їх комусь іншому неможливо.

Доноси, поради тощо засобів боротьби з крамолою, виказі на окремих осіб—урядовців, церковників, придворних, проєкти реформ, тексти нових молитов, маніфестів, пльотки, чутки, вірнопіданчі ухвали, сфабриковані на сільських сходах, перехоплене в той чи інший спосіб підозріле листування й сотні інших подібних листів уже давно безупинним потоком текли до Побєдоносцева.

Він розумів добре, що листування зростає не тому, що він — обер-прокурор найсвятішого синоду, а тому,

що скоро певно не буде в Росії ні одної „скільки небудь освіченої“ людини, яка б не знала, що Побєдоносцев — „права рука“ Олександра III.

Нерідко в години турбот і втоми, в години важких, тягучих, неприємних думок Побєдоносцев раптом згадував про свій винятковий вплив на царя, і совинні очі спалахували йому вогнем чостолюбности, задоволення, подиву з самого себе... Так було й зараз:

— Так... так. Права рука...—Ось він лежить у вольтерівському кріслі, прислухається, як щось ніби ниє в середині — ніяк не може вирішити, що саме ниє — печінка, чи шлунок... І в той же час ні на мить не забуває, що він права рука наймогутнішого самодержавця...

Так, так, так, так, — стверджував маятник чи не найдорожчого в Петербурзі годинника.

„К. П. Побєдоносцев, К. П. Побєдоносцев“ — виблискували золотом корінці книжок у шафі червоного дерева:

Так, так, — ствердив годинник і раптом заграв. Побєдоносцев підвівся.

Годинник грав:

„Коль славен наш господь в Сіоне
Не может із'ясніть язик...“
. . . .
— Вєлік тарам-тарім на троне,
Тара тірі-тарам-вєлік!..

підтягнув, гугнявлячи, Побєдоносцев і зразу ж незадоволено увірвав: до кабінету нечутним кроком увійшов льокай у зеленавій ліберії, подав на срібнім підносі два листи — обидва без поштових штемпелів.

Побєдоносцев розрізав конверт урядового формату ножем слонової кости.

„Ваше высокопревосходительство

Вважаю за свій обов'язок звернути вашу увагу на нижченаведене. За останній час по всіх паперових крамницях почали продавати поштовий папір з конвертами найогиднішого червоного кольору. Надсилаю зразок. Гляньте на світло: водяний знак з'ображає „червоного півня“. Півень тримає щит з якимись літерами в анаґрамі.

Мені здається, що на це треба звернути найпильнішу увагу: кажуть у Франції перед революцією теж продавали такий папір, і на нього була велика мода...“

— М-м-да! — подивився Побєдоносцев на світло, — справді... Червоний півень... Ач, що вигадали, негідники!..

Глянув ще раз.

Поза червоного півня здалася йому огидно-нахабною. Нижня щелепа помітно здрігнулася:

— Нагадують про „червоного півня“!.. Запізно, добродії нігілісти!.. Були у вас динамітні майстерні, були друкарні, був Виконавчий комітет... а тепер — де вони?.. Запізно, добродії нігілісти!.. Ось надішлю цей ваш огидний аркуш до Судєйкіна — той вам швидко дасть раду... Покуштуєте — коли не шибениці, то в'язниці вже неодмінно... Може навіть і не турбуватиметься Судейкін зовсім: у нього ж тепер у руках... хе-хе-хе внутрішнє освітлення, „нова зброя“, як він висловлюється...

— Так, так. Так, так — стверджував маятник.

— А Судейкіна таки доведеться підвищити в чині. Салдафон то салдафон, а без нього... Ну що б, наприклад, робити без нього з оцим... червоним півнем?..

Побєдоносцев ще раз підніс червоний аркушик до світла. Півень, як і раніше, зухвало погрожував щитом з таємничими літерами.

— Т-тьфу!.. г-гадость...

— А це що? — ніби вперше побачив Побєдоносцев другий конверт:

Обер-прокурору найсвятішого синоду
К. П. Побєдоносцеву.

Розрізав. Глянув. Дрібно затрусилася нижня щелепа. Совині очі полізли на лоба: скріплений червоною печаткою лист був не зовсім звичайний:

Від Виконавчого Комітету партії Народня Воля.

Сьогодні, в п'ятницю, агенти Виконавчого Комітету покарали на смерть інспектора секретної поліції жандармського підполковника Г. П. Судєйкіна. Забито також і шпигуна, що його захищав.

Петербург, 16 грудня 1883 р.

Ціна 1 карб.

СКЛЕП ВИДАВНИЦТВА
Т-ва ПОЛІТКАТОРЖАН
Харків, Гончарівський бульв., № 6/2